

PERSPECTIVA DE LA RENAIXENÇA (1859-1877)*

ALBERT ROSSICH ESTRAGÓ
Secció Històrico-Arqueològica (IEC)
i Universitat de Girona

Quan me premiaren la *Bibliografia catalana*, D. Pedro Salvá, veent que l'escrivia per ordre cronològic a fi que la data del llibre me servís de guia per les investigacions, me digué: «Su obra empieza con una cara de león que me espanta, pues da noticia de multitud de libros del principio de la imprenta, pero acaba [en 1860] con la cola de ratón, puesto que lo últimamente impreso en esta lengua no vale la pena», etc. Poc se pensava que en pocs anys aquell renaixement havia de donar tant de si (Marià Aguiló, 2014, p. 104).

L'ocasió de la commemoració del cent vint-i-cinc anys aniversari de les Bases de Manresa (1892) ens brinda aquí l'oportunitat de reflexionar sobre el concepte de Renaixença, que uns historiadors catalans van forjar a l'últim quart del segle XIX i que des de llavors ha presidit i ha guiat la historiografia posterior. L'ha presidit abusivament, com provaré de demostrar. El meu propòsit és apuntar els problemes que aquest concepte suscita i suggerir algunes pautes per avançar en la comprensió d'un fenomen, inicialment literari, destinat a tenir una repercussió extraordinària en la consciència històrica i política dels catalans.

1. INTRODUCCIÓ

Encara que els manuals d'història de la literatura catalana mantenen, per guardar una convenció, uns plantejaments més o menys coincidents a l'hora d'explicar la Renaixença literària catalana, la realitat és que no hi ha entre els estudiosos un consens sobre aquest concepte. «No sembla haver-hi encara un acord entre els nombrosos historiadors que han abordat el tema sobre el significat del terme, sobre la cronologia que abasta, o sobre els àmbits culturals i polítics a què es refereix» —escrivia Margarida Casacuberta (2005, p. 53). El mateix Jordi Rubió ja titulava el capítol que va quedar inèdit de la seva *Literatura catalana* —publicat pòstumament— «La nebulosa de la Renaixença» (1986, p. 288). Molas n'explicava el desplegament per etapes: es va insinuar «en el tombant dels segles XVIII-XIX, es va iniciar a la Catalunya estricta durant els anys 30, es va definir cap al 1850-60, i va assolir la plenitud en 1870-1880» (1979, p. 178). Manuel Jorba, parlant de la

moda trobadoresca (el *genre troubadour*) a l'època de Joaquim Rubió i Ors, reconeixia que en aquell moment «no es pot parlar si més no de Renaixença catalana constituïda» (1989b, p. 353). En aquests últims anys, Joan-Lluís Marfany ha publicat estudis importants (2002, 2003 i 2017) que qüestionen el concepte de Renaixença de dalt a baix. Altres autors, en fi, també han intervingut en aquest debat rectificat el model interpretatiu general, com Josep Maria Domingo (2013a, p. 26-27, i 2018, p. 153-198), Magí Sunyer (2015, p. 100), Jordi Roca (2017, p. 210) o jo mateix.

En diversos llocs, i des de fa anys, he apuntat matisacions a la visió tradicional i a la cronologia de la Renaixença en la nostra historiografia: «cap a 1850, disset anys després de *La pàtria*, els que creien que era factible de restaurar l'ús culte de la nostra llengua i convertir-la en el vehicle d'expressió natural dels escriptors catalans es podien comptar amb els dits d'una mà» (1990, p. 57); «no es pot parlar de renaixença fins que no hi ha un moviment literari en català prou consistent (a partir dels Jocs Florals, per tant)» (1996, p. 52); «la dificultat de conciliar amb la realitat la idea de restauració de la literatura en català just quan el que veiem és la desclosa de l'«escola castellana»» (2003, p. 902); «la gran victòria de la Renaixença és que va acabar integrant la majoria dels escriptors en català, i fins va poder repescar alguns noms que havien escrit abans que cap renaixença fos realment perceptible [...]. Perquè, a la primera meitat del segle XIX, la renaixença de la literatura en llengua catalana encara no havia començat» (2013, p. 35). Si rememoro tot això és per reforçar les afirmacions que faig en aquest treball, que no són només preguntes o dubtes d'ara, sinó reflexions antigues que he pensat que convenia exposar d'una manera més detallada. Marfany, encara que és poc partidari de debats nominalistes i de taxonomies, admetia que «l'activitat classificatòria pot ser fonamental [...] per a descobrir problemes i formular preguntes» (2000, p. 9); en aquesta línia, m'agradaria que la meua contribució a aquest debat ajudés a aclarir una mica la significació, i la importància, d'aquest fenomen històric.

Ho diré d'entrada, per sintetitzar: *a*) el concepte de Renaixença que hem heretat dels primers historiadors que s'hi van aplicar és el resultat d'una confusió primer entre Renaixença i Romanticisme, i després entre Renaixença i regionalisme català: es tracta de conceptes que s'interseccionen, però que no són exactament coincidents; *b*) l'èxit del moviment va portar a identificar el que era una escola poètica i després un moviment literariocultural amb un període històric, i *c*) l'abast cronològic que se li va donar es va veure condicionat pel desig de desmarcar-se del Felibritge i de la supremacia, o la preeminència, que hi exercia Frederic Mistral, i per la voluntat de protagonisme dels seus capdavanters.

* En totes les citacions d'aquest article regularitzo l'accentuació, la puntuació, l'apòstrof, l'ús de majúscules i minúscules i els guionets. Desfaig les abreviatures i uso el punt volat en les elisions que avui no tenen representació ortogràfica.

El meu plantejament és el resultat d'entendre la Renaixença en un sentit més restringit del que sol concebre la historiografia tradicional. Naturalment, una concepció més àmplia del moviment oferiria —ofereix— una altra perspectiva, però crec que la que segueixo és més aclaridora, o menys confusional. Al llarg d'aquest article, doncs, m'ocuparé bàsicament d'aquelles tres grans qüestions controvertides: la relació entre Romanticisme i Renaixença, la concepció de la Renaixença com a període o bé com a moviment literari, i la cronologia que abasta.

a) La Renaixença és un moviment cultural i literari, però molts malentesos deriven del fet que no hem superat la reelaboració que els mateixos renaixentistes van fer d'aquest moviment a finals dels anys setanta del segle XIX, vinculant-lo a la seva estètica —el Romanticisme (Rossich, 1996, p. 52)— i a la seva pròpia biografia —els anys de joventut. Van voler fer néixer amb ells una escola literària que va triomfar molt més tard (i a vegades per sobre d'ells).¹ Això va portar a la incoherència d'haver de sumar als actius renaixentistes tota la producció romàntica en castellà, des d'*El Europeo* (1823) fins als *Recuerdos y bellezas de España* de Pau Piferrer (1839), passant per fruits de l'illuminisme tardà: Torres Amat i les seves *Memorias* (1836) o *Los condes de Barcelona vindicados* de Pròsper de Bofarull (1836), quan, inicialment, la Renaixença era sobretot la renaixença de la llengua i la literatura catalanes.

La simbiosi entre Romanticisme i Renaixença, que ja trobem plenament formulada per Francisco Tubino

1. S'hi refereix, per exemple, al final de la seva vida, Víctor Balaguer: «ninguno pensaba ir adonde las cosas fueron» (1897, p. 176). Però abans ja ho havia explicat Valentí Almirall, vinculant-ho explícitament a l'aparició de les primeres tensions polítiques: «La semilla que habían sembrado los catalanistas fructificó [...], y Cataluña en masa fue federal tan pronto como se dio al viento su primer grito [el 1868]. Pero decimos mal que lo fue Cataluña en masa, pues que lo fueron todos menos los que habían preparado el terreno» (1878 [2009, p. 753]). Josep Yxart ho expressava així: «Fueron, sin metáfora, eruditos, arqueólogos, creyentes y reaccionarios. Pero de pronto notaron con asombro que [aquella planta que cultivaven, la poesia en català], aun encerrada detrás de los verdosos cristales del mostrador, echaba nuevas hojas e inesperadas flores de color vivo y de aroma penetrante, y advirtieron que su savia, absorbida en la rancia humedad de aquellos mismos pergaminos, remontaba exuberante y vigorosa. ¡Qué milagro...! Y se retiraron. No querían tanto...» (1889, p. 60). Ho ha remarcat, després, Lluís Vicent Aracil: «La promoció efectiva del català com a idioma modern en peu d'igualtat amb els idiomes "normals" o "civilitzats" va progressar justament contra les expectatives i els desitjos dels patriarques de la Renaixença» (Lluís Vicent ARACIL, «Història de la llengua catalana», *Canigó* (19/26 març 1983); citat per Murgades [2018, p. 165]). Marfany ho formula negant la Renaixença tradicional i explicant que «de renaixença, finalment, prou n'hi va haver una, [...] però no va ser pas el que sempre hem anomenat la "Renaixença", ni va sortir d'ella. De fet, d'això en tinc molt poc dubte, va sortir en bona part *contra* ella, encara que més endavant la cooptés retrospectivament» (2017, p. 17).

(1880, p. 151-158), va quedar consagrada a partir de Marcelino Menéndez y Pelayo (1889, p. xi) i Antoni Rubió i Lluch (1902, p. x-xi, i 1930, p. 35; i a Jordán, 1912, p. 67-88). Així ho expressaran després Mario Casella (1918, [1966, p. 316]), Joan Amade (1924, p. 197-198 i 211-212), Ferran Soldevila (1925, p. 570) o Díaz-Plaja: «la Renaixença no és sinó la forma peculiar que el Romanticisme adopta a Catalunya» (1934, p. 27), entre molts altres. La identificació va quallar de tal manera que quan Manuel de Montoliu afirma que la Renaixença «trigà encara a produir-se uns quaranta anys després de l'entrada definitiva del Romanticisme a Catalunya» (1922, p. 37 i 39), Soldevila ho va atribuir a un lapsus (1926, p. 11), encara que Montoliu hi insistia diverses vegades (1922, p. 99 i 217) —tot i que també proclamava que l'*oda* d'Aribau va ser «el punt de partida de la Renaixença literària catalana» (1922, p. 82 i 84; vegeu *infra*). Si sumàvem aquells quaranta anys de Montoliu al 1823 ens surt la data de 1863, no gaire més tard de la restauració dels Jocs Florals. Ferran Soldevila el contradia: «Els veritables començaments de la nostra renaixença literària han d'ésser col·locats solament uns deu o dotze anys després de les primeres manifestacions romàntiques dels catalans: són els deu anys que van des de l'aparició del primer número d'*El Europeo* (1823) fins a la publicació de l'*Oda a la pàtria* de Bonaventura Carles Aribau» (Soldevila, 1926, p. 11).

Ara: va ser l'aparició del Romanticisme, el desencadenant de la Renaixença? Jordi Rubió ho va negar, per eixamplar el concepte de Renaixença i avançar-lo a l'època de la Il·lustració (1962, p. 293). A mi em sembla, en canvi, que és al revés, que passa, i que la Renaixença es manifestarà molt més tard.

b) Margalida Tomàs s'interrogava sobre les dues concepcions del concepte de Renaixença, «per bé que sovint s'han encreuat: "Renaixença" entesa com a època (com ho era "Decadència") [...], i, sobretot, la "Renaixença" entesa com a moviment [...]. Sembla, però, que la primera accepció del terme és posada cada vegada més en dubte i el concepte de "Renaixença" es limita a un moviment de recuperació de la llengua i la literatura catalanes» (Tomàs, 1985, p. 213-214). La cronologia que Tomàs dona al fenomen em sembla massa dilatada; en canvi, considero que és adequat centrar-la en l'objectiu de la recuperació de la llengua i la literatura catalanes. Sigui com sigui, l'èxit del moviment, amb la incorporació, al final, dels diversos sectors externs vinculats a la creació literària en català, va portar a l'absurd de considerar renaixentista tot el que s'havia escrit en català al marge de la Renaixença, fins i tot, a vegades, abans de la data convencional de 1833: la *Gramàtica* de Ballot, el teatre de Robrenyo, *Lo verdader català*, *La cuynera catalana*, *Lo cant de les veritats*... En la visió autocomplaent —eufòrica, fins i tot— dels seus integrants, allò que havia començat

com un moviment poètic que es proposava restaurar l'ús literari de la llengua catalana havia acabat incorporant tots els usos literaris, cultes i populars, d'aquesta llengua. Al discurs dels Jocs de 1883, Milà celebrava que «lo que era sols una escola poètica reduhida a determinats genres s'haja convertit en tota una literatura» (1883, p. 39); però la historiografia posterior va anar més enllà encara, incorporant a la Renaixença els textos de bona part dels romàntics catalans. Sumant-hi la producció romàntica en castellà de l'«escuela catalana», la hipertròfia del concepte de Renaixença és completa, i d'aquesta manera se superposa, al final, a realitats específiques com el Romanticisme i el regionalisme. La Renaixença esdevenia així un període literari, com la Decadència o l'edat mitjana: havia de començar quan la Decadència s'acabava i s'havia d'acabar quan podíem dissenyar un període nou: el Modernisme.

És clar que aquesta acumulació d'autors i obres acaba portant inevitablement a un cul-de-sac. Si tot el que és escrit en català és una mostra de renaixença, acabem integrant a dintre de la Renaixença textos que contradiuen qualsevol intenció restauradora. Per això, en una descripció d'un recull de poesies pornogràfiques en català de 1837 (*La musa llaminera*), em preguntava retòricament si hauríem de considerar aquesta obra «el primer llibre de poesies de la Renaixença, perquè és el primer recull poètic en català després del tret de sortida que representa *La pàtria* d'Aribau» (Rosich, 2003, p. 902-903).² És evident que no. Els historiadors recents convenen a remarcar que el concepte no remet a un període, sinó a un moviment, tot i que el pes d'una tradició historiogràfica que oposava Decadència i Renaixença com si fossin dos períodes correlatius i antagònics continua pesant en la idea d'una Renaixença expansiva, centrífuga, i, per tant, complexa i contradictòria estèticament i lingüísticament.

c) Reflexionant sobre la data convencional de 1833, alguns historiadors s'adonen que els primers escriptors considerats renaixentistes també s'identifiquen amb els historiadors il·lustrats, i no solament amb l'ideari romàntic. I que tampoc no hi havia una millora tan gran en la situació de diglòssia a partir de la dècada dels anys trenta. Tot plegat va fer que es remuntessin anys endarrere per descobrir-hi els inicis del procés. La historiografia de Capmany, la gramàtica de Ballot i tot d'opuscles i llibrets en català anteriors a 1833 eren l'embrió d'una renaixença que s'hauria produït molt abans si la Guerra del Francès no hi hagués interferit.

Ja avanço que aquesta ampliació em sembla un error. Un repàs a l'evolució dels usos lingüístics a l'època de l'Il·luminisme i a les primeres dècades del Romanticisme marca una inequívoca tendència, d'intensitat creixent, cap a la marginació del català dels usos cultes.

Això explica que Marfany negui qualsevol voluntat sincera de recuperar l'ús principal de la llengua catalana pels renaixentistes, ans al contrari (2017, p. 9). De fet, molts autors s'han vist en la necessitat de prescindir, en ocasions determinades, de la cronologia habitual: Maria-Mercè Miró, per exemple, parlava de la «pre-renaixença» vigatana referint-se a autors dels anys quaranta i cinquanta (1987 i 1988).

Entesa com un fenomen que arrenca dels Jocs Florals, la suposada Renaixença catalana anterior a 1859 deixa de ser una peculiaritat aïllada, difícil de justificar a partir de la migrada producció en català que al principi se'n deriva. L'autèntica finalitat de *La pàtria* —una felicitació privada— deixa de ser un problema. Altrament, al principi, Aribau (com Puigblanch) no era vist com el desencadenant d'una renaixença, sinó com un final de cicle (dels trobadors a Aribau: això era així per a Torres Amat, per al Gaiter del Llobregat i d'altres; vegeu Marfany, 2018, p. 56). I Joaquim Rubió i Ors no és exactament, com veurem, el guia clarivident que va marcar el camí del redreç. La diglòssia dels seus protagonistes abans de 1859 ja no és contradictòria amb els objectius d'una Renaixença que encara no ha florit, o que encara no ha fructificat. Coherentment amb això, la Renaixença real s'ha de tancar quan ha donat fruits importants.

La tesi que em proposo exposar aquí és que el moviment que anomenem Renaixença comença amb els Jocs Florals. La idea, tot i que no sempre sol aparèixer formulada d'una manera concloent, no és nova (vegeu Domingo, 2009a, p. 50, i 2013a, p. 34; Sunyer, 2015, p. 97 i 100; Roca, 2017, p. 210). A la recentíssima *Història de la literatura catalana* dirigida per Àlex Broch, Josep Maria Domingo emmarca el capítol «Renaixença i literatura catalana» entre els anys 1859 i 1893 (2018, p. 153). La meua tesi situa l'inici de la Renaixença en paral·lel amb el de la recuperació de la literatura provençal i en paral·lel amb el que passa a València i a Mallorca, encara que en aquests últims casos la Renaixença sigui més feble. Pel que fa a València, Manuel Sanchis Guarnier, per exemple, parlava de «la generació romàntica (1833-1859)» i a continuació de «la generació de la Renaixença (1859-1878)» (Sanchis, 1968, p. 5). I Antoni Ferrando parla de l'any «1859, data del restabliment dels Jocs Florals a València i a Barcelona, amb què es considera plenament inaugurada la Renaixença» (2006, p. 191). Paral·lelament, per a Joan Mas i Vives, la Renaixença «no donà fruits inqüestionables a Mallorca fins a la dècada dels 60 o dels 70» (1987, p. 56), i Sanchis sentenciava que a Mallorca la Renaixença va ser «un fenomen supraestructural i simplement un ressò insular del moviment intel·lectual barceloní» (a Simbor, 1980, p. 10). En realitat, la Renaixença també és un fenomen supraestructural, si es vol dir així, en els primers anys dels Jocs Florals a Catalunya. En fi: ni Aribau ni els altres autors

2. No compto *La noya fugitiva* (1834), que és una traducció.

dels Països Catalans que se li han equiparat (Antoni Maria Peyrolon i Tomàs Villarroya a València, Josep Francesc Vich a Mallorca), així com altres *protorenai-xentistes* que es podrien al·legar (Antoni Febrer i Cardona o Vicenç Albertí a Menorca, Tomàs Aguiló i Forteza a Mallorca, Josep Tastú al Rosselló), no són renaixentistes,³ sinó autors —sovint més identificats amb l'estètica de la Il·lustració que amb el Romanticisme— que, a la pràctica, en cap moment es van proposar fer renéixer la literatura vernacle.

La Renaixença neix al voltant de determinades figures que conflueixen a Barcelona. Inicialment, no és un fenomen que abasti tot el territori i, de fet, no té una implantació homogènia als diversos països catalans. No deriva tampoc de la renaixença provençal, ni al revés. El 1875, Milà i Fontanals parlava del «renacimiento poético que simultáneamente y con recíproca independencia se ha verificado a uno y otro lado de los Pirineos» (1893, p. 314). Això sí: totes dues renaixences es beneficien de la revaloració experimentada per la literatura trobadoresca, a partir de la tasca divulgativa de François Raynouard. L'aparició del *Choix des poésies originales des troubadours* (sis volums publicats entre 1816 i 1824) va suposar un estímul potentíssim tant per als escriptors en provençal com per als catalans.⁴ És clar que això està relacionat amb la pervivència d'una idea sobre el català literari que en darrer terme el connectava amb l'antic llenguatge dels trobadors. Si no tenim present que els primers renaixentistes identificaven el català amb l'antiga llengua dels trobadors no entendrem moltes coses de la Renaixença i els Jocs Florals.⁵

La identificació amb el provençal, que en aquell moment vivia un episodi paral·lel de recuperació literària, va comportar una relació inicialment enriquidora, però a la llarga problemàtica, que al final es va trencar. Justament el trencament de la plana major dels escriptors catalans amb el Felibritge marca, més del

que ens podríem pensar, un final d'etapa. La primera revisitació global de la Renaixença, l'estudi que fixarà l'inici del moviment amb *La pàtria* d'Aribau i les poesies de *Lo Gayté del Llobregat* —o sigui, amb els inicis del Romanticisme en llengua catalana—, la «Breve reseña» de Rubió i Ors divulgada a partir de 1877, s'origina precisament per marcar la independència, i la precedència, de la renaixença catalana respecte de la provençal.

Podríem pensar que les discussions sobre la cronologia del moviment són una qüestió menor, d'un interès simplement didàctic, o simplificadora. Però la realitat és que afecta més que no ens pensem la comprensió dels fenòmens que hi cauen a dins. Aquí el nom sí que fa la cosa: emmascara el sentit de les obres i en modifica la percepció que en tenim, ens amaga com van ser rebudes al seu temps. La fixació d'una data condiona l'anàlisi dels fets del període: és evident que ningú no consideraria una fita de la Renaixença el *Diccionario de escritores catalanes* de Torres Amat, o fins i tot el *Romancerillo catalán* de Milà i Fontanals, si el començament de la Renaixença s'hagués posat després; de la mateixa manera que ningú no ha considerat mai la publicació del *Choix* de Raynouard un fruit de la renaixença occitana, i en canvi ho seria sens dubte si la *Respelido* s'hagués fixat —és un exemple— el 1804, any de publicació de *Lou trobaire*, d'Antòni Fabre d'Olivet, en comptes del 1854, data de fundació del Felibritge.

Aquesta perspectiva obliga a redimensionar el concepte de Renaixença. Només la concepció de la Renaixença com un moviment de recuperació de la llengua i la literatura catalanes, i la seva autonomia respecte del moviment regionalista o provincialista concomitant, ens estalvia de caure en confusions i distorsions. És clar que això no implica renunciar a l'estudi de tots els aspectes col·laterals que il·lustren el context del fenomen. Un estudi a fons del moviment hauria d'entrar en terrenys que aquí només s'aborden tangencialment: les relacions personals dels protagonistes (afinitats i conflictes), els objectius polítics, la construcció dels referents històrics, llegendaris i ideològics, etc. La utilització —i la instrumentalització— dels valors literaris i sentimentals de la Renaixença per cimentar l'ideari catòlic i conservador o, alternativament, el pensament republicà i revolucionari fa veure la força del moviment i les seves tensions. No ha estat aquest, però, el meu propòsit. He procurat descriure la Renaixença com un moviment literari coherent i veure què la defineix i qui en formava part; i no pas relatar l'aparició del catalanisme polític, ni referir els grans canvis sociològics i polítics de Catalunya a la segona meitat del XIX, ni citar els escriptors catalans més importants de l'època. Pau Piferrer és important com a redescobridor del passat històric de Catalunya; Aribau és important per la recepció que va tenir el seu poema *La pàtria*; Josep

3. És bastant significatiu que Teodor Llorente, en la coneguda carta de 1877 a Joaquim Rubió i Ors sobre els orígens de la Renaixença a València, caigui en la curiosa contradicció d'afirmar que «el renacimiento literario comienza aquí con don Tomás Villarroya, que es nuestro Aribau», i unes ratlles més endavant que Villarroya «murió antes de haber visto tomar cuerpo el renacimiento lemosín» (Simbor, 1980, p. 15-16). Villarroya va morir el 1856.

4. Milà i Fontanals coneixia l'obra de Raynouard almenys des de 1839 (Jorba, 1989a, p. 60), i Rubió i Lluch, «pels volts de l'any 40» (Rubió, 1902, p. xxvii).

5. Em remeto a dos treballs en curs d'edició que aclareixen aspectes relacionats amb aquesta qüestió: Albert ROSSICH, «Les troubadours dans l'historiographie littéraire catalane», a Miriam CABRÉ, Sadurní MARTÍ i Albert ROSSICH (ed.), *La réception des troubadours en Catalogne*, Amsterdam, Brepols, treball presentat al congrés «La recepció dels trobadors a Catalunya» (Girona, 2013), i «El català entre les llengües romàniques segons François Raynouard», presentat al XVIII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Bucarest, 2018).

Melcior Prat és important com a traductor en prosa del Nou Testament; Josep Robrenyo ho és com a home de teatre; Francesc Altés i Gurena, *Selta Rúnega*, Antoni Ribot i Fontserè o Manuel de Cabanyes són importants com a escriptors; però cap d'aquests autors no formen part de la Renaixença. No, Aribau tampoc.

2. UNS INICIS PROBLEMÀTICS

Ja fa temps que diversos autors havien cridat l'atenció sobre l'anomalia que suposava que *La pàtria*, el poema d'Aribau rebatejat *Oda a la pàtria* a partir del qual s'havia fet derivar la Renaixença, fos un poema de circumstàncies abans que un poema patriòtic. Aquesta aprensió s'ha manifestat reiteradament; des de Joaquim i Antoni Rubió, que ja en van relativitzar la significació (Rubí, 1877 [1880, p. 164]; Rubió, 1902, p. xv i XIX-XXI), fins a Joan-Lluís Marfany, que l'ha rellegit dins el marc de la diglòssia (1989 i 2003, p. 651-652), passant per Valentí Almirall, que li negava qualsevol intenció patriòtica (1884) i Antoni-Lluc Ferrer, que denunciava la complicitat dels historiadors deixant que es continués llegint com un poema manifest (1987, p. 467). No deuen ser raons exclusivament patriòtiques tampoc les que indueixen els redactors d'*El Vapor* a publicar-lo, ara que tenim motius per sospitar que el destinatari del poema, Gaspar Remisa, era el mecenes que finançava el periòdic (Marfany, 2012a, p. 44).

Qui va denunciar primer, d'una manera contundent, la interpretació espúria que es feia de *La pàtria* va ser Valentí Almirall. En un article antològic, «L'adeu siau turóns d'en Aribau», Almirall denuncia la impostura de veure en *La pàtria* un poema patriòtic i renaixentista: «Aribau pensava ab lo seu temps, y lo seu temps creya que la llengua castellana era la espanyola, essent la única literatura nacional la castellana [...]; per això va emplear la nostra llengua sols en una poesia que cregué no sortiria del cercol de la intimitat» (1884, p. 549-550). En un altre lloc he explicat que el model de llengua de *La pàtria* són els pastitxos medievalitzants que es van posar de moda al principi del Romanticisme en poesies celebratives, com les *Trovas en lenguaje antiguo castellano* i altres opuscles d'Agustín Durán, amic d'Aribau (Rossich, 1996, p. 51, nota 56). El llenguatge del poema, doncs, no és un intent de dignificar la llengua castellanitzada de la Decadència, sinó un exercici retòric que acaba de confirmar el caràcter de poesia de circumstàncies de *La pàtria*. «Imaginem el que podia haver estat la nostra renaixença si els seus principals impulsors haguessin escrit en un llenguatge tan pur com el d'Aribau», s'exclamava Ferran Soldevila (1926, p. 18). No: la conclusió de Soldevila es ressent de la interferència del protagonisme que la posteritat va atorgar a Aribau.

En realitat, la peça d'Aribau s'estructura a partir d'una hipèrbole, forçada per la necessitat de prestigiar la llengua que li havia estat adjudicada per compondre el poema. L'elogi de la llengua catalana o llemosina —element central de la composició—, amb un argumentari alhora il·lustrat (una llengua de reis, de juristes i de dominadors) i romàntic (la llengua dels trobadors, la llengua materna, la llengua de la intimitat i la innocència), volia compensar, o dissipar, qualsevol prevenció contra el català. Com ja notava Jorba, «la llengua que li correspongué d'utilitzar condicionà el tema» (1995, p. 80-81). Inicialment, van ser exigències del guió: la llengua catalana, revestida de la dignitat del vell llemosí dels trobadors, era la llengua de la sinceritat, la que es fa servir per parlar amb un mateix i amb Déu; per tant, el missatge del poema —la felicitació a Gaspar Remisa— era ben cert, era de veritat. (Heus aquí com la negació, falsa, de l'artifici retòric és utilitzada com una prova d'autenticitat.) Antoni-Lluc Ferrer es preguntava com havia pogut esdevenir un poema manifest una obra que era un poema de circumstàncies, i conclou: «seule une imitation de la langue des troubadours pouvait devenir le paradigme d'une langue littéraire dans l'état où le catalan était tombé au XIXe siècle» (1987, vol. I, p. 467).

En aquesta etapa primerenca hi ha un altre moment clau. Un cop ressituat Aribau en aquell context eminentment retòric, Joaquim Rubió i Ors, el *Gayté*, esdevenia el protagonista singular del desencadenament de la Renaixença. La publicació de les seves poesies en català a partir de 1839, la confecció del llibre *Lo Gayté del Llobregat*, el 1841, amb un pròleg que reivindicava la independència literària del català i demanava la celebració d'uns Jocs Florals, les lamentacions per l'absència d'altres poetes que seguissin el seu exemple... Als ulls dels historiadors, tot això el revestia d'una autoritat que Aribau, incomprendiblement, havia deixat escapar. La seva significació i la seva transcendència, anys a venir —de moment va ser rebut amb bastanta indiferència, o fins i tot amb burles (Aguiló, 2014, p. 199)—, quedaven així reconegudes. Malgrat això, crec que s'han de rectificar algunes idees sobre el sentit del seu llibre.

En efecte: hi ha una dada fonamental que em sembla que ha passat per alt als estudiosos. El pròleg de *Lo Gayté del Llobregat* que ha fet vessar tanta tinta va ser escrit *després* que Rubió conegués que l'Acadèmia de Bones Lletres organitzaria un certamen poètic, a imitació dels que feia l'Académie des Jeux Floraux de Tolosa (vegeu Freixes, 2012, p. 104-105), i després de saber que li volien proposar l'ingrés a la corporació. Antoni Rubió i Lluch ja va revelar que el certamen era fet «a posta per a mon pare, a qui-s desitjava premiar per sos versos ab una cadira acadèmica» (Rubí, 1902, p. xli).

L'Acadèmia havia aprovat, l'any 1837, la divisió de la institució en quatre seccions (antiguitats, història,

literatura general i poesia), cadascuna presidida per un acadèmic i amb la figura d'un secretari. La secció de literatura havia d'analitzar les obres científiques que es publicuessin a Espanya, promoure l'excel·lència i el bon gust i convocar premis d'oratória o eloqüència. La secció de poesia havia de fer això mateix en el terreny de la poesia, «notando los defectos y procurando aficionar la juventud al estudio de los buenos modelos, que tanto han influido en los adelantamientos de la poesía española en todos sus ramos, sin olvidar tampoco la provincial». ⁶ La poesia provincial era l'escrita en llengua catalana, tal com es veu en la deliberació del dia 29 de gener de 1841, a propòsit del premi en què havia de concórrer Joaquim Rubió: «Que en el asunto propuesto de poesía no se deje al arbitrio del autor la extensión del poema, sino que conste a lo menos de unos seiscientos versos, que sean del género épico y que pueda usarse de los dos idiomas, castellano y provincial.» ⁷ És del tot coherent que la Reial Acadèmia de Bones Lletres, que tenia entre els seus objectius primordials l'estudi de la història de Catalunya, no deixés totalment al marge la llengua catalana, i menys ara que el descobriment de la poesia trobadoresca l'havia situat, confosa amb el provençal, en una posició de privilegi entre els savis d'Europa.

L'Acadèmia, doncs, havia decidit reservar una quota per a la poesia en llengua catalana, i alguns dels seus membres van pensar que Joaquim Rubió la podia representar. El seu interès es mostra clarament en el fet que van ajornar la publicitat del concurs «con motivo de haberse sabido que algunos de los que pretendían concurrir al certamen deseaban se prolongase el plazo por considerar corto el señalado y hallarse ocupados en otros trabajos». ⁸ Tenint en compte que els socis estaven exclosos de participar-hi, i que encara no se n'havia fet publicitat, només hi devia haver una persona que pogués demanar ajornar el termini de presentar-s'hi, no solament per tenir temps d'escriure la composició, sinó per subratllar la seva condició de poeta en català. Per exemple, amb l'edició d'un llibre de poesies a la porta del certamen.

Això obliga a revisar el relat dels fets tal com ens ha arribat fins avui. Les dates de 1841 i de 1842 no ens han d'enganyar: no solament el pròleg, sinó la decisió mateixa de publicar el llibre, que surt el 1841, va ser una conseqüència d'aquella proposta perquè ingressés a l'Acadèmia com a guanyador del concurs que s'aca-

baria celebrant el 1842. Rubió hi va ser cridat per les poesies catalanes publicades al *Diario de Barcelona* (Domingo, 2003, p. 358), i segurament, també, perquè s'interessava per l'estudi de la poesia trobadoresca. El pròleg del *Gayté*, amb la defensa de la llengua catalana com a instrument poètic, reflecteix l'assumpció per Rubió de la seva condició de poeta en català —de l'únic poeta rellevant en català, d'ell com a representant de la poesia catalana. L'al·legat del pròleg s'explica sobretot en aquest context. I l'edició del llibre, també.

Fins llavors, els poemes catalans de Rubió s'havien divulgat sota el pseudònim *Lo Gayté del Llobregat*, però a partir d'ara era absurd que la seva obra estigués amagada sota un àlies conegut només per un cercle d'iniciats. No és veritat, doncs, allò que Rubió i Lluç va interpretar després: que «lo efecte més immediat e important de la publicació del *Gayter* és lo certamen de la Real Acadèmia de Bones Lletres» (1902, p. xli). Va ser justament al revés. Aquesta és la cadena real dels esdeveniments: la proposta de celebrar uns jocs florals a l'Acadèmia de Bones Lletres, com a corollari de les funcions assignades a la seva secció de poesia, sorgeix a la sessió del 10 de desembre de 1840, i l'acord definitiu, amb tots els detalls concretats, és del 29 de gener de 1841 (Miret, 1917-1921, p. 267). Poc després es produeix una visita de Joaquim Roca i Cornet a Rubió per explicar-li que el volien incorporar com a membre de l'Acadèmia per les seves poesies catalanes, i per suggerir-li que abans presentés un poema en català als seus jocs florals (Domingo, 2003, p. 358). Rubió demana temps, entre altres coses, per poder publicar primer el seu llibre. Uns dies més tard, el 20 de febrer de 1841, el programa del certamen es publica al *Diario de Barcelona* (Miracle, 1960, p. 284-286), amb un termini per presentar les obres que s'acaba el 30 de setembre de 1841 (Miret, 1917-1921, p. 267). Sabem, pel mateix Rubió i Ors, que el cèlebre pròleg va ser redactat l'abril de 1841 (Rubió, 1877 [1880, p. 171]), poc abans que aparegués el llibre. L'autor hi va aplegar «las 19 poesias escampadas en lo *Diario*; afegí a ellas las [...] que en Roca y Cornet, servant també l'anònim, havia donat a llum en son periòdich *La Religión* [...], la endreçada a Donya Isabel II que figurà ja en lo Àlbum destinat a festetjar la vinguda d'aquesta sobirana, y n'escrigué d'altres més en lo hivern de 1841, fins a fer entre todas lo nombre respectable de vint-y-set composicions, que són las que fórman lo recull». O sigui que les cinc composicions afegides a les publicades en periòdics per arrodonir el volum, i el pròleg, es van compondre l'any 1841. «Se veyá que de todas passadas mon pare volia donar importància an aquell modest aconeteixement literari», escriu Rubió i Lluç (1902, p. xlii i xxxii-xxxiii). Uns mesos després es tanca el termini per al premi «al asunto de poesía» —un poema èpic— dels jocs florals de l'Acadèmia, per al qual compon, a última hora i amb dificultats (vegeu Do-

6. *Reglamento interior de la Academia de Buenas Letras de Barcelona, aprobado en sesiones generales extraordinarias de 28 de junio y 5 de julio de 1837*, Barcelona, Imprenta de la Viuda e Hijos de Brusi, 1838, p. 4-5.

7. *Actas de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, sessió del 29 de gener de 1841 (ms. de l'Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, s. f.).

8. *Actas de la Real Academia*, op. cit., sessió del 13 de febrer de 1841.

mingo, 2003, p. 363-364), el poema *Roudor del Llobregat*. L'adjudicació es fa en una cerimònia pública el 2 de juliol de 1842, i Rubió obté el títol de soci honorari de l'Acadèmia.⁹

Els dos fets vinculats a Rubió i Ors, doncs («el “programa” del Pròleg de Rubió i Ors de 1841, o l'operació tan calculada de 1842 que acaba premiant el Roudor de Llobregat»; Domingo, 2005, p. 253), constitueixen en realitat un mateix episodi. Segurament, el pròleg s'ha de llegir en clau més personal —com ja suggereix el mateix Domingo (2005, p. 260). La crida a favor de la independència literària del català reivindicava un nínxol —o un espai— per a la literatura catalana, i un marc per celebrar-la: un concurs literari de connotacions trobadoresques. La pràctica escrita de Rubió i Ors prova que aquesta idea d'independència literària era perfectament compatible amb el conreu del castellà i, per tant, amb una participació activa dins la literatura espanyola (vegeu Jordán, 1912). I així s'entén molt bé la seva admiració, mig segle després, davant la lectura en clau renaixentista que s'havia fet del seu pròleg: «Sin sospecharlo, escribí una página de grandísimo interés para la historia de nuestro renacimiento, y a la que es preciso recurrir para conocer y escribir sus orígenes» (Domingo, 2013b, p. 92). L'al·lusió a la independència política, ni que fos per descartar-la, era purament retòrica; més tard ja tindrà ocasió de precisar-ho: es referia «no a la independencia política —idea que no le pasó jamás por las mientes— sino a la literatura» (1877, p. 31). Quan Rubió escriu el pròleg, no imaginava la transcendència que se li ha volgut donar després. Potser tot plegat estava més vinculat a l'Acadèmia de Bones Lletres i a la seva organització interna. Qui sap si aquella secció de poesia que organitzava els jocs florals de l'Acadèmia, que segons els estatuts contemplava «la poesía española en todos sus ramos, sin olvidar tampoco la provincial», no era la destinatària inicial de la seva apel·lació:

Catalunya fou per espay de dos seggles la mestra en lletres dels demés pobles; per què, puix, no pot deixar de fer lo humillant paper de deixeble o imitadora, creant-se una lliteratura pròpria y a part de la castellana?¹⁰

La posició subordinada de la poesia *provincial* que mostrava aquell redactat reflectia una actitud acomplexada, i Rubió hauria celebrat, segur, que la poesia catalana tingués a l'Acadèmia una secció independent, on ell s'integraria amb un paper destacat. Comptat i debatut, el que la «crida» de Rubió demanava era tenir

en compte algunes especificitats: el reconeixement de la dignitat literària del català, el record de les glòries medievals, l'herència del passat trobadoresc. Fent això mostrava assumir la funció per a la qual havia estat sol·licitat. Rubió, soci honorari des del 2 de juliol de 1842, ingressarà com a numerari —«residente», es deia llavors— el 24 de febrer de 1844, adscrit a la secció de poesia (Miret, 1917-1921, p. 258, 265 i 273). I pel que fa als Jocs, és clar que Rubió no podia pensar llavors en uns Jocs Florals com els de 1859,¹¹ amb la càrrega d'oficialitat o d'institucionalització que el patrocini de l'Ajuntament de Barcelona va comportar. No sabem si pensava —instruït per Cortada— en la continuïtat de l'Acadèmia de Bones Lletres com a hereva de l'antic Consistori de Barcelona, però en tot cas tenia al cap l'exemple de l'Académie des Jeux Floraux de Tolosa (Rossich, 2006, p. 73-82; Freixes, 2012, p. 100-105). Pensava —o pensaven: Cortada i ell— en una restauració dels antics certàmens medievals, com encara es feien a Tolosa, estimulats per la divulgació de les obres dels trobadors que havia dut a terme, feia ben poc, François Raynouard. Es veu ben clarament a la convocatòria del certamen, publicada el 20 de febrer de 1841:

Tal es el certamen que propone y abre a los ingenios españoles de fuera de su seno este Cuerpo literario [= l'Acadèmia de Bones Lletres], deseoso de renovar la memoria de nuestros ilustres progenitores que bajo el glorioso dominio de los reyes de Aragón crearon en esta capital una academia del *gai saber* o de la *gaya ciencia*, a imitación de la establecida en Tolosa de Francia, donde se celebran todavía a primeros de mayo y con solemne pompa los Juegos llamados Florales (Miracle, 1960, p. 285).

La concepció de la Renaixença vigent fins ara ha influït també a l'hora d'atribuir a les dues antologies *Los trovadors nous* (1858-1859), d'Antoni de Bofarull, i *Los trovadors moderns* (1859-1860), de Víctor Balaguer, un valor d'inventari de la primera fase de la Renaixença. Així ho creia Lluís Nicolau d'Olwer, per exemple, quan explicava que els dos reculls «sintetitzen la poesia catalana des d'Aribau als Jocs Florals» i que això demostrava que la Renaixença era plenament activa abans dels Jocs Florals (1928, p. 9). Un examen més afinat, però, fa veure que el contingut dels dos llibres no reflecteix exactament l'ideari del moviment, ni són tampoc les antologies que clouen la presumpta primera etapa de la Renaixença. Són dos reculls programàtics fets a base d'unes quantes poesies antigues,

9. *Actas de la Real Academia*, op. cit., sessió del 2 de juliol de 1842.

10. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Lo Gaytè del Llobregat*, Barcelona, Estampa de Joseph Rubió, 1841, p. xi.

11. Josep Miracle pensava el contrari: «Aquell certamen de l'Acadèmia no era, i bon tros se'n faltava, el restabliment dels Jocs Florals que projectava Rubió i Ors» (1960, p. 135), però em sembla que aquesta afirmació és el resultat d'una apreciació subjectiva que contradiu la lògica d'aquell moment.

sí, però també de poesies estrictament contemporànies i d'altres d'encarregades expressament per a l'ocasió. Com fa veure el mateix Bofarull, *Los trovadors nous* és una mostra destinada a incentivar el conreu del català més que no pas un balanç del trajecte recorregut.

La única razón de la tardanza en sonar la hora del renacimiento literario de nuestra lengua consistía solo en no haberse dado el paso más difícil: faltaba convencer al país de que existían verdaderos amantes de la lengua [...]. [Ello] se consiguió publicando la colección de poetas contemporáneos, bajo el título de *Los trovadors nous*. Mi empeño en conservar lo poco que había visto la luz desde Martí y Aribau, en exigir y arrancar de manos de sus modestos autores dignas composiciones que se habían escrito sin pretensión alguna y solo como inocente desahogo del espíritu, y por fin en alentar a otros poetas que no se habían atrevido jamás a pulsar la lira catalana por temor de no conocer literariamente el idioma, consiguió reunir en un volumen escogidas poesías de un gran número de autores, algunos de ellos enteramente desconocidos del público como poetas catalanes, aunque conocidos la mayor parte como distinguidos literatos (Bofarull, 1864, p. 54).

No era tant una antologia recopiladora com una proposta de futur, i es va col·leccionar per poder mostrar un llibre de poesies catalanes que fessin de coixí als Jocs Florals que Bofarull estava organitzant (Ginebra, 1988, p. 59 i 151). De fet, apareix molt al final de 1858 o ja el 1859: l'anunci de la subscripció, abans que n'aparegués el primer fascicle, es publica al *Diario de Barcelona* el 28 de novembre de 1858, i Francesc Pelagi Briz explicava que el primer fascicle «mai acabava de sortir» (Briz, 2017, p. 49). Es va elaborar per presentar una imatge de la poesia catalana més variada del que podia semblar, i potser també per justificar l'aposta dels Jocs a favor de l'exclusivitat de la poesia en català. Al seu torn, l'antologia de *Los trovadors modernos* és molt poc fidel a l'esperit que caracteritzarà el moviment: Víctor Balaguer, que va confeccionar el seu llibre entre 1859 i 1860¹² per completar el recull d'Antoni de Bofarull, es proposava, sobretot, reforçar la nòmina de poetes en català d'ideologia liberal.

Aviat es publicarà també la segona edició de *Lo Gayter del Llobregat* —ara amb la *-r* després del nom. Duu la data de 1858, però va aparèixer ben segur el 1859, ja que el pròleg és datat el desembre de 1858 i esmenta l'antologia *Los trovadors nous*. El 4 de novembre de 1858, Rubió i Ors havia tornat a residir a Barcelona, procedent de Valladolid. En tot cas, l'últim fullletó es va repartir a mitjan març de 1859. Miracle ja

fa constar que es va editar «com una conseqüència de l'aparició dels primers quaderns de *Los Trovadors nous*», i potser després de veure-hi reunit un esplet inesperat de poetes que escrivien en català, i també, segurament, del disgust de no veure-hi reflectit el reconeixement de la seva condició de capdavanter. Probablement, Joaquim Rubió i Ors va avançar la data del seu volum per tal que quedessin clarament evidenciats els seus mereixements com a poeta en català abans de la celebració dels Jocs. El 20 d'abril de 1859, gairebé a la vigília dels primers Jocs, va aparèixer també el primer lliurament de *Los trovadors modernos*, que no s'acabaria de publicar fins al cap d'un any (Miracle, 1960, p. 222-223).

Totes aquestes puntualitzacions no disminueixen el valor ni la transcendència posterior d'aquests fets; simplement els situen abans de cap renaixença. No hi ha tanta diferència entre l'apel·lació al passat gloriós de la llengua catalana, l'ús de la llengua antiga i el record dels trobadors a què Aribau va recórrer per prestigiar la llengua que li tocava de fer servir, i la vindicació de la llengua i la literatura catalanes, dignificades amb l'herència trobadoresca, que Rubió va posar al seu pròleg. Si el 1832, quan escrivia el seu poema, Aribau pretenia proclamar la glòria del seu patró, el 1841 Rubió imaginava el seu ingrés a l'Acadèmia, amb el valor afegit de ser el resultat d'un premi en un certamen poètic, i formar part d'una corporació on ja hi havia Joan Cortada, Joaquim Roca i Cornet i Josefa Massanés,¹³ per exemple. Membre honorari des de 1842, hi va entrar com a numerari el 1844, amb Pau Piferrer, i després hi va ingressar tota la corrua de *futurs* capdavanter de la Renaixença: Miquel Antoni Martí (1844), Manuel Milà i Fontanals (1845), Antoni de Bofarull (1852), Magí Pers i Ramona (1852), Josep Lluís Pons i Gallarza (1852), Marià Aguiló (1852), Víctor Balaguer (1853), Adolf Blanch (1861), Miquel Victorià Amer (1861)... Són tots aquí, però no són encara protagonistes de cap renaixença.

3. LA PERCEPCIÓ D'UNA RENAIXENÇA ABANS DELS JOCS FLORALS

La primera cosa que ens hauríem de preguntar és què significa exactament el nom *Renaixença*. Alguns historiadors han assenyalat la contradicció existent entre el programa restaurador de la Renaixença, o la vindicació patriòtica catalana que hi anava associada, respecte de les intencions i la conducta real dels seus integrants. El cas més clamorós pot ser justament el del poeta que

12. VÍCTOR BALAGUER (ed.), *Los trovadors modernos*, Barcelona, Llibreria Nacional i estrangera de Salvador Manero, 1859; hi ha un poema cap a la fi del llibre (p. 298) datat el 12 de gener de 1860.

13. Josefa Massanés era membre honorària de l'Acadèmia des del 25 de juny de 1838 (*Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. II, Barcelona, Imprenta de Celestino Verdagué, 1868, p. 619).

encapçala la nòmina dels seus membres, Bonaventura Carles Aribau, com acabem de veure. Però podríem assenyalar altres incongruències que avui poden sorprendre, com el fet que aquests restauradors de la llengua catalana s'escrivissin entre ells regularment en llengua castellana. I moltes més.

Per això s'imposa començar aquest repàs interrogant-nos sobre què volia dir, inicialment, Renaixença; com es va interpretar després, i com ha evolucionat el concepte; i la primera constatació és que la Renaixença va començar designant una cosa i va acabar designant-ne unes altres de diferents, o molt diferents. L'èxit de la Renaixença va amplificar la seva significació, i aquesta amplificació, aplicada retroactivament, va distorsionar el que havia estat. Aquesta és la causa de molts dels problemes interpretatius que han anat aflorant després. Com va passar amb el concepte de Decadència, aquest concepte ampli de Renaixença interfereix en una interpretació correcta de la història de la literatura catalana. Però, així com per al concepte de Decadència la solució era prescindir-ne (perquè impedeix valorar les obres sense prejudicis, i empeny a fer-nos preguntes que no són pertinents), el de Renaixença s'ha de delimitar, tant des del punt de vista cronològic com del contingut, perquè són els mateixos protagonistes que en fan bandera.

Quan passa, això? Si fem cas del testimoni dels contemporanis, veurem que l'expectativa d'un renaiement literari del català no comença a existir fins a la darrerria de 1858 (Tomàs, 1979, p. 134-137; Rossich, 1994, p. 42-43). Abans, les valoracions sobre la vitalitat literària de la llengua són negatives,¹⁴ i no són pocs els testimonis que no s'adiuen de cap manera amb la voluntat de reivindicar la llengua. Contra allò que ha induït a creure la cronologia tradicional de la Renaixença, no hi ha un canvi de percepció sobre la llengua catalana a partir de 1833. No hi ha una frontera entre les afirmacions¹⁵ de partidaris de relegar la llengua catalana com Francesc Romà i Rossell («la diversidad de idioma causa extrañeza y retarda el enlace» entre els individus, escriu aquest autor el 1767) (Lluch, 1996,

p. 202), Ramon Llàtzer de Dou («en cualquier estado se ha de procurar que haya una lengua dominante en el país para la enseñanza, expedición de órdenes y para todo cuanto se haya de hacer correspondiente al derecho público», el 1801) (Rafanell, 2000, p. 207), Antoni Puigblanch («se hace indispensable [que Cataluña] abandone el idioma provincial si ha de estrecharse más y más bajo las nuevas instituciones con el resto de la nación e igualarla en cultura») (1811, p. 306) o la Sociedad Filosófica de Barcelona («el idioma dominante en la Sociedad será el castellano según la gramática de la Real Academia Española, y no se podrá hablar otra lengua sino en los textos y autoridades, los cuales podrán ser en la lengua original», el 1815) (Carrera, 1959, p. 129) i la manera com la Sociedad Económica de Amigos del País de Mallorca anuncia el 1835 la iniciació dels treballs per fer un diccionari mallorquí-castellà amb aquest objectiu:

La Sociedad, deseosa de contribuir por su parte a la generalización del habla nacional entre nosotros y a la desaparición en lo posible del dialecto mallorquín, a lo menos en el rato de las personas cultas, como un lazo más estrecho de fraternidad con las otras del continente y como la adquisición del instrumento necesario para aumentar los conocimientos útiles y brillar los ingenios baleares, ha resuelto [...] emprender la formación del *Diccionario mallorquín-castellano* (Massot, 1985, p. 128).

L'escrit és signat per Jaume Pujol. Més citat és el text d'un article seu de 1840 («De los dialectos considerados con relación a la literatura») en què es mostra obertament partidari de la substitució lingüística:

Es duro y sensible tenerlo que confesar, por más que sea nuestra habla provincial la de nuestras más tiernas afecciones. Debemos renunciar a ella, porque así lo exige el interés que nos eleva a contraer afinidades, las más que sea posibles y las más estrechas, con el continente vecino (Massot, 1985, p. 133).

El —suposadament— progrés continuat de la Renaixença no el va fer pas canviar d'opinió, ja que cap a 1850, al pròleg d'unes *Observaciones sobre la ortografía mallorquina* es refereix al mallorquí com «un idioma que va perdiéndose de día en día y que sería empresa vana querer resucitar para ningún uso de importancia. [...] Este, por desgracia de los baleares, es uno de los caros intereses que se deben sacrificar en aras de la patria, con la seguridad de que no volverá a renacer su antigua importancia» (Massot, 1985, p. 134).

Podem adduir també un testimoni rossellonès, el de Francesc Cambouliu, que al 1857 considera la literatura catalana desapareguda a començament del segle XVIII: «Ce n'est pas à Valence qu'expire la littérature catalane, mais aux lieux mêmes de sa naissance,

14. Es podria argumentar que aquest no és el cas de les afirmacions de Pers i Ramona, però les seves paraules sobre el despertar de la literatura catalana cap a 1834 (1850, p. 98, i 1857, p. 221) no s'haurien de treure de context; en primer lloc, perquè vol associar el conreu del català al període que s'obre un cop mort Ferran VII, i en segon lloc, perquè després d'inventariar diversos impresos apareguts en català —força heterogenis—, les conclusions a què arriba són molt més contingudes: «hoy en día posee aún Cataluña poetas eminentes que cantan en el idioma de sus padres» (1850, p. 89); «la literatura catalana no ha muerto, ni es probable que muera mientras haya libertad» (1850, p. 100, i 1857, p. 225) [la cursiva és meua]. Val la pena notar que entre els impresos que Pers esmenta hi ha també algunes edicions d'obres occitanes medievals.

15. Pel que fa als testimonis esmentats a continuació, vegeu Rossich, 2014, p. 161-166, i 2016, p. 163-164.

dans la Catalogne proprement dite, où elle continue de produire jusqu'au commencement du XVIIIe siècle» (1857, p. 51).

Fins i tot des de posicions que haurien simpatitzat amb el conreu de la llengua vernacle, no trobem testimonis que detectin els fruits d'aquestes tres dècades de suposada renaixença. Basilio Sebastián Castellanos escriurà:

Si las letras y la poesía perdieron su brillante luz en la culta Cataluña, luz que les prestara la hermosa lengua lemosina, el pueblo mantuvo y aun mantiene la lengua con entusiasmo, habiendo costado hasta sangre vertida en contiendas ruidosas el pretender hacerles abandonar el lenguaje de sus padres. Cataluña, Valencia y las Islas Baleares sostuvieron en su pureza, hasta hace dos siglos, la lengua lemosina; y si bien la ley, que tiende a destruir en España los dialectos para que el lenguaje castellano sea el de toda la nación, ha obligado hace poco menos de un siglo a que en las escuelas solo se enseñe la lengua castellana y no se permita hacer uso del lenguaje peculiar de estas provincias en instrumentos públicos oficiales, no por eso han abandonado la lengua lemosina en las tres provincias, pues que entre si y en familia es solo este lenguaje el que se usa y usará aun algunos siglos, por más que se empeñen en evitarlo; porque el orgullo provincial se opondrá siempre a lo contrario, y con razón, puesto que en ello recuerdan mejor sus glorias y tradiciones (Castellanos, 1856, p. 159).

És la llengua oral, tan sols, la que Castellanos celebra que pervisqui. Però no era només fora de Catalunya que no es veia a venir cap renaixença, a l'entrada de la segona meitat del segle XIX; ni era tampoc una reminiscència de l'antic il·luminisme. Al Principat de Catalunya això també passava: el mateix derrotisme, o la mateixa desconfiança, sobre el futur de la literatura en català es troba entre els romàntics que després han figurat entre els iniciadors de la Renaixença, els quals o bé constaten el menyspreu i el desinterès general de què és objecte en aquell temps la llengua catalana o —com a màxim— fan l'elogi d'algun entusiasta solitari que la conrea. Ja és així en les primeres manifestacions d'aquest suposat desvetllament, com es veu en les paraules de Joaquim Rubió i Ors als dos pròlegs de les seves poesies que transcriu més avall. Quant a les escasses figures que destaquen en el conreu de l'idioma, hi hauria el cas de Josep Subirana, qualificat de «restaurador de nuestro idioma patrio» des de les pàgines de *La Corona de Aragón* el 1856.¹⁶ I naturalment l'exemple destacat de Joaquim Rubió i Ors. Les seves proclames a favor de la llengua catalana deixen traslluir l'esperança d'un futur diferent, però no es pot confondre el desig d'un futur ressorgiment amb la percepció de l'existència d'un renaixement. Al contrari:

16. ANÒNIM, «Folletín», *La Corona de Aragón: Periódico Liberal*, núm. 52 (1856), p. 1.

són visions que testimonien la decadència d'una llengua, més que no pas la seva renaixença. Però no podem oblidar que també pretenen apuntalar la seva condició de poeta solitari, sense competència (Rubió, 1902, p. LII), aspirant com aspirava a ser el representant de la poesia catalana dins el cercle de l'Acadèmia:

Una idea en gran manera trista y desencantadora ha ocupat constantment al autor en la composició de las presents poesias. Cregué al empèndrer son treball que alguns de sos joves compatricis, entre los quals té la satisfacció de contar-ne no pochs que podrien cenyir dignament la gorra de vellut ab la englantina de plata, lo ajudarían en sa empresa alternant sos cantars armoniosos ab sos aspres versos, los tons encantats de llurs arpas ab los de sa gayta; mes per desgràcia no ha succehit així. Sol empenqué son camí y sol ha arribat al fi de son viatge; únicament han ressonat en sas aurellas tres veus de las quals sols una li era coneguda, que no ha tornat a òrer més,¹⁷ y que han servit per fer-li més sensible y dolorosa la soledat que lo rodejava.¹⁸

Un altre autor d'uns anys després (1855), Pau Estorch i Siqués, expressa encara el mateix aïllament:

Conech, com tu, que és vergonya
que-ls catalans, poble fer,
perquè un rey, de la victòria
abusant, en resolué
que no fes pus, nina hermosa,
en Espanya cap paper,
li allarguen¹⁹ ells una corda
perquè-s penge. Viva neu!
Que-ls castellans la critiquen
no-m ve de nou: sabut és
que dels vencedors és propi
lo fer dels vensuts menyspreu [...].
Lo que-m commou, exaspera,
enuja y fa perdre-l seny
és veure que a reüll la miran
los que mamaren sa llet,
los que pènsan com pensa ella,
com ella pregan a Déu.²⁰

17. La veu coneguda podia ser la de Joan Illas i Vidal, autor d'un poema patriòtic inclòs a la seva novel·la *Enrique y Mercedes* (1840), o potser la de Josep Sol i Padrís, autor del poema *Desperta ferro* (1840); tots dos eren de la colla d'amics que es reunien al que més endavant seria el Cafè dels Guàrdies i després Cafè de les Delícies, al Teatre Principal de Barcelona (vegeu Rubió, 1902, p. xxii i xxxviii); els altres dos van ser, segurament, Miquel Antoni Martí (Barcelona, ?-1864), autor de *Làgrimas de la viudesa* (1839), i Antoni de Bofarull, «lo Coblejador de Montcada».

18. JOAQUIM RUBIÓ I ORS, *Lo Gaytè del Llobregat*, op. cit., p. iv-v. L'any següent tornarà a expressar la seva solitud en un poema, *Defalliment*, datat el novembre de 1842 (vegeu Rubió, 1902, p. XLIII).

19. *allarguen*: enteneu «allarguin» (és subjuntiu).

20. [PAU ESTORCH Y SIQUÉS], *Lo Tamboriner del Fluvià*, [2a ed.], vol. II, tercer repic, [Barcelona, Imp. de Joaquim Bosch, 1859], p. 112-113. El poema és datat el juny de 1855.

Com Marià Aguiló, el mateix any:

Per què en mon matern llenguatge
dols y esplays rimats escrich,
si cap veu que-m do coratge
sent de mestre ni d'amich?²¹

És l'expressió desolada d'algunes individualitats. Per això és interessant recollir també la visió de conjunt de Josep Subirana del panorama literari català a la dècada dels cinquanta, en una carta reproduïda dins *La Corona de Aragón*. El contrast que en resulta entre els poetes que escriuen en català i els caps de brot que ho fan en castellà és prou descoratjador:

Per a mi [...], Aribau se'n porta la palma; no per lo que ha fet, sinó per lo que poria [...]: sola sa dulcíssima oda a la pàtria supleix a totas las apologias de la llengua, y sagella la grandesa de qui la escrigué. Ve aprés Martí, lo pobre Martí, ab las *Llàgrimas de la viudesa* y altras produccions sens igual ni comparansa. Luego, per sa elevació, primor y delicadesa, Rubió; y, ensems ab ell, Estorch, de qui és pròpia la naturalitat, soltura y facilitat; és dir, Estorch ha nat y és necessària e involuntàriament poeta [...]. Diferència característica del Gayteret, qui, ab geni y aptitut senyaladíssima, ha educat y pulit, y apinsellat, dat gust, gràcia y primor a sa musa, esmerant-se en presentar-la culta, fina y delicada. És la musa del Fluvià una ninfa de front y mirada serena, com lo pur blau del cel; fresquíssima, bonica, graciosa, com ho és la bellesa naturalíssima y candorosa de las noyas de montanya, y entretenint-se sovint encara ab joguines de nineta, com solia un dia la afluentíssima deu [de] Vallfogona. La del Llobregat, emperò, o millor barcelonina, és verament una guapíssima senyoreta de to ab tot lo refinament de delicadesa, perfums, distinció y coqueteria cortesana. Bé y molt bé s'explica D. Anton de Bofarull, de qui tenim entre moltes altras la sentida poesia: «Mon accent». De deplorar és que la senyora Massané [...], ella, tant catalana de cor com en sa ploma tota castellana, Roca y Cornet, Milà y Fontanals, Balaguer, Aguiló, Manyé y Flaquer, Blanxart y tants altres que festejan la musa castellana, no consagren un pomet de flors a la nostra catalana.²²

En aquest mateix article es reproduïx una poesia de Pau Estorch i Siqués en elogi de Josep Subirana, en què es refereix a la llengua catalana dient que «jau desahuciada... quasi en la agonia / olvidada dels seus».²³

No, entre 1833 i la dècada de 1850 no hi ha canvis substancials. I si n'hi ha, és en el sentit d'accentuar-se la castellanització (Murgades, 1996; Ginebra, 2003, p. 522; Marfany, 2002, i 2003, p. 640). En un discurs

pronunciat a la Reial Acadèmia de Bones Lletres el 8 de novembre de 1857, un renaixentista tan significat després com Antoni de Bofarull escrivia:

La Providencia dispuso [...] que se secan nuestros antiguos laureles: acatémola siempre; y pues obra suya consideramos todo lo extraordinario que nos admira, bendigámosla ahora, porque obra de su mano es la nueva civilización que nos alienta, y porque en ella divisamos, si no el renacimiento, el reconocimiento de nuestra importancia literaria catalana (Bofarull, 1857 [1858, p. 24]).

Vol dir «el reconocimiento de nuestra *antigua* importancia literaria». Sovint, el marc cronològic tradicional de la Renaixença ens ha fet interpretar les coses més enllà del que deien els textos. Com precisa Jordi Ginebra, «fins i tot les proclames que advocaven a favor de la restauració dels Jocs Florals cal interpretar-les, en aquest moment, més com una contribució a la creació d'un estil i un ambient culturals i literaris peculiars que com a demandes reals de recuperació de la llengua poètica en català»; Josep Miracle ja va fer notar fa anys que l'any 1851, quan Víctor Balaguer plantejava en el seu conegut article la possibilitat de restaurar els Jocs Florals, «[aquest autor] no havia escrit cap vers en català —no ho faria fins a l'any 1857—, i que, per tant, és segur que pensava que l'idioma del torneig poètic havia de ser el castellà» (Ginebra, 1996, p. 67). De la mateixa manera que havien de ser en francès els poemes presentats als concursos anuals de l'Académie des Jeux Floraux de Tolosa, que eren el referent —el model— dels acadèmics catalans abans de 1859 (vegeu Rossich, 2006, p. 74-86).

Tampoc sembla que hi hagi un gran entusiasme restaurador en les paraules d'Antoni de Bofarull en referir-se a «nuestra lengua catalana o lemosina, tan variada ahora y tan ensalzada en otros días, [...] que usamos aún familiarmente [...] y no abandonándola por mucho que sea el respeto con que miramos a la lengua oficial, indispensable ahora para la unidad de la nación» (1854a, p. 3588). L'adverbi *aún* és, certament, ben significatiu. Ni és gaire encoratjadora la declaració que fa en aquest mateix any, quan exhorta al conreu del català des d'una posició absolutament diglòssica: «Creemos que, considerada literariamente, la lengua catalana se puede cultivar, sin abandonar por esto los esfuerzos que como españoles debemos hacer para conocer la lengua nacional, pues ambas cosas son posibles, si se atiende a los buenos hablistas castellanos que han producido las provincias que no son de Castilla [...]: basta recordar por ahora los nombres de Salvá, de Puigblanch, y sobre todo de nuestro inmortal Capmany» (1854b, p. 5508).

I Rubió? Abans m'he referit al pròleg del *Gayté*, de 1841. Anys més tard, Joaquim Rubió i Ors, a la segona edició de *Lo Gayter del Llobregat*, insisteix en l'erm literari que l'envoltava llavors:

21. MARIAN AGUILÓ Y FUSTER, «Al complir trenta anys. Descoratgement», a *Llibre de la mort*, Barcelona, Llibreria d'Àlvar Verdagué, 1898, p. 44 (datat el maig de 1855).

22. ANÒNIM, «Folletín», *op. cit.*, p. 1.

23. ANÒNIM, «Folletín», *op. cit.*, p. 1.

Lo lector haurà vist en lo pròlech anterior lo desfalliment ab què vejà lo qui escriu aqueixas líneas lo aïslament angustiós, la trista soledat en què li deixaren fer llavors son camí los que més podían ajudar-lo a restaurar la llengua de sa pàtria. ¡Quant lluny estava en aquella ocasió de creure que tan prompte —lloat ne sia Déu— se havia de vèurer rodejat de tants com se disposàvan a aussiliar-lo, que tant prompte se havían de agrupar tants joves y valerosos poetas entorn de la bandera que tingué la ditxa de fer onejar a l'aire! ¡Com podia sospitar llavors que aquell crit seu a tots los que habían rebut del cel lo do casi diví de la poesia havia de ser com una espècie de toch de somatent al rumor del qual no quedàs casi ningú d'ells que no despenjàs dels antichs murs las arpas dels trobadors, tant temps feya mudas y abandonadas!

Per açò a la tristesa de llavors ha succehit la alegria de ara, y a aquell desfalliment la esperança de un esdevenidor gloriós y poètic per a nostra pàtria. *Los Trobadors nous*, ja molt numerosos al present, ho seran molt més —ajudant lo Senyor— dintre de alguns anys.²⁴

A continuació dibuixa el mapa del territori on hauria de renèixer aquella literatura independent de la castellana (i la francesa), evocant l'herència dels trobadors i l'exemple de Jasmin, el poeta d'Agén que va fer imaginar (vegeu Milà, 1854 [1892, p. 173-174]) els primers intents de recuperació de la literatura vernacle d'aquesta banda del Pirineu:

Y puig que casi tot lo mitjdia de la Fransa treballa per a fer revirer la poesia y lo idioma que se parlava en sos Jochs Florals tan famosos, havent tingut la sort de possehir un Jasmin, lo trobador de la caritat, per a santificar la una y lo altre;²⁵ puix que Mallorca, ab l'ajuda de algun de sos fills,²⁶ restaura, com fer-ho podria un argenter ab una joya antiga, la llengua y la poesia de Ramon L[ull] y sas velles rondallas y sa poètica història; y puix que fins València, recordant-se de son estimat Conquistador, sembla que se disposa també a cantar sos records en la llengua en què escrigué en Jaume I sa crònica, per què no havem d'esperar —y ara més que may— que naixe un jorn lo sol que illumine en tots los que foren dominis de aquell gran rey una poesia tan original y diferent de la de las nacions que nos rodèjan com lo nostre caràcter, nostre geni, nostre clima y la llengua y la història nostras ho són de las de aquellas?

Lo autor dels presents versos, també ara més que may, té fe en que aquell dia arribarà, y ell [...] continuarà de la mateixa manera treballant en aquesta espècie d'emancipació literària.²⁷

24. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Lo Gayter del Llobregat*, Barcelona, Librería de Joseph Rubió, 1858, p. 14.

25. Pseudònim de Jacme Boé (Agén, 1798-1864), autor del recull de poesies *Las papillotos*, amb diverses edicions, progressivament augmentades, a partir de 1835.

26. Es refereix a Tomàs Aguiló i Forteza.

27. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Lo Gayter del Llobregat*, op. cit., p. 14-15.

L'exemple de Jasmin —Jansemin, en occità— va desvetllar alguns esperits. Un poeta que s'expressava en la llengua tants segles compartida era honorat a París! Anys a venir, els renaixentistes voldran minimitzar la influència de Mistral i mostrar que la Renaixença catalana era anterior al poeta de Mallana. I sí, eren fenòmens paral·lels, però independents. En canvi, l'èxit de Jasmin, abans, havia estat un estímul que s'hauria de tenir en compte (vegeu Amade, 1924, p. 174-175 i 184-186). Rubió diu que no en va conèixer les obres fins després de 1850 (1877 [1880, p. 209]); si no fos per això, realment, pensariem que el disseny de *Lo Gayté* de 1841 està inspirat en la primera edició de *Las papillotos* de Jasmin, de 1835, perquè s'assemblen força.

Abans que Rubió, en tot cas, ja havien cridat l'atenció sobre ell Antoni de Bofarull (1854a, p. 3590) i Manuel Milà. Aquest escriu, l'any 1854, el seu article «Cultivo de la literatura provincial» (1892, p. 170-174). Milà hi contemplava l'opció de revitalitzar la literatura vernacle. Amb limitacions, com ja ha estat sovint assenyalat. Però hi ha unes quantes coses que han passat una mica desapercebudes, en aquest article fonamental. Primera: l'article sorgeix a partir de la consagració parisenca de Jasmin, que avui podríem considerar un motiu *exterior* a la literatura catalana, però que per a Milà no ho era; ell cridava l'atenció sobre l'emergència de la literatura pròpia després de segles de desídia (recordem que l'article neix des de la convicció que el català i el que avui anomenem occità eren dues manifestacions d'una mateixa llengua). Segona: l'article esmenta Aribau de passada, com una citació aïllada d'autoritat, i no diu res del Gaïter del Llobregat, senyal que no partia d'una hipotètica renaixença específicament catalana que en aquell moment ningú —o pràcticament ningú— no contemplava. Anys a venir, Rubió es mostrava ferit en l'amor propi: «es digno de notarse [...] que no se haga la menor referencia a nuestro renacimiento, que se hallaba sin embargo bastante adelantado...» (1887, p. 142). Tercera: no solament Milà ignora, aquí, els poetes que avui considerem capparets de la Renaixença, sinó que, quan s'ha de referir als escriptors en català, són uns altres els noms que esmenta, per rebutjar-los. Els autèntics representants de la literatura catalana eren encara els grans noms de la literatura de l'edat moderna. I com que el marc literari és, per entendre'ns, *panoccità*, els models que blasma són Vicent Garcia i Pèire Godolin, un autor que podia haver conegut a partir de la bella edició de 1843, el pròleg de la qual reproduceix un «Fragment», de Pierre Cazeneuve, que no s'està de referir-se al català com a integrant de la gran llengua d'oc. I finalment, l'article tenia com a objectiu marcar el camí que aquesta recuperació havia de seguir: el conreu de la poesia popular d'inspiració tradicional, ja que Milà veia en aquesta poesia, a través del romancer i les balades, el lligam amb el passat medieval. «La seva llengua materna, la

catalana, ja només podia servir per a la poesia popular, per a la poesia còmica, per a la sàtira política, i considerava excessiu d'atorgar-li més altes ambicions» (Miracle, 1960, p. 185). Casualment, això passa quan Milà acabava de publicar el seu *Romancerillo catalán*, que es veia així abocat a una major fortuna literària.

En tot cas, el 1858, la recuperació de la poesia catalana encara era una qüestió de fe. I abans no s'albirava cap renaixença. Això sí: al cap de tres anys, Rubió i Ors farà un subtil canvi de guió. El restabliment dels Jocs Florals serà «lo resultat natural d'eix renaixement literari que, saludat vint anys atràs [= 1839, data del poema «Lo gayté del Llobregat»] per una sola veu, conta avuy ab una numerosa plèyade de poetas que li dónan glòria». Ara entenem més bé aquestes paraules adreçades per Joaquim Rubió, com a mantenidor dels Jocs Florals de 1861, als poetes que hi concursaven, agraint-los que «per vosaltres la lira de Ausiàs March ha trobat un ressò després de quatre segles de estar casi muda» —quasi muda perquè abans, entre d'altres, ben pocs, hi havia hagut el Gaïter del Llobregat (1861, p. 180 i 182).

No cal aportar més testimonis: la idea d'una Renaixença que comença a la dècada de 1830 és insostenible, i porta a confusions i interpretacions equivocades. D'aquí ve que Marfany conjecturi que la crida a la independència literària de Rubió i Ors no s'hauria d'entendre com una aposta exclusiva per la literatura en llengua catalana, ja que no són en català ni les novel·les de Joan Cortada, ni els drames de Tió ni els textos de Pau Pífferrer (Marfany, 2003, p. 654), que vehiculen temes específicament catalans.

Si no fos per aquest sòlid marc mental que fa començar la Renaixença el 1833, Ferran Soldevila no hauria afirmat que, abans de compondre *La pàtria*, Aribau «ja s'havia preocupat, més o menys obertament, d'aixecar la llengua catalana de l'estat de decadència en què era caiguda, i de rehabilitar-la com ella n'era digna pel seu passat» (1926, p. 12). La realitat és més aviat la contrària: després de *La pàtria*, Aribau no va sentir gens de necessitat de fer un poema en català, en un registre elevat, fins cap a 1862, per concursar als Jocs Florals —si haguéssim de fer cas de Manuel Angelon (1881, p. 220; vegeu també Jorba, 2013, p. 8-9). En realitat, si hagués tingut temps de fer-lo, seria un cas més d'un *outsider* de la Renaixença —l'Aribau!— que puja al carro dels Jocs Florals.

Si no fos per aquest marc mental, en fi, ningú no hauria pensat que Fèlix Torres Amat es pogués pene- dir, el 1846, d'haver escrit el *Diccionario de escritores catalanes* en castellà, com va afirmar Ernest Lluch més d'una vegada. Joan-Lluís Marfany, precisament, ha explicat molt bé l'origen de la confusió:

El 1980, Lluch havia alludit de memòria [...] a un document en el qual Torres Amat, al final de la seva

vida, hauria lamentat la seva decrepitud ara que li arribaven tantes notícies «de joves literats que escri[vi]en en català». El 1996 el document recordat, però encara no identificat, passava a fer-li dir que, si hagués començat a escriure el seu diccionari aleshores, ho hauria fet en català. La declaració de Torres Amat va ser feta de paraula a Milà i Fontanals, que [...] va reportar-la al seu germà en carta del 10 de desembre de 1846 —aquest és el document que Lluch havia vist sense recordar on. El que Milà hi diu que Torres li va dir és «que sentía tanto el estar para morir, cuando tantos jóvenes catalanes se dedican a la literatura». No és únicament que Torres no precisés en quina llengua ho feien; és que ni tan sols se li hauria acudit, ni a Milà tampoc, que calgués cap precisió en aquest sentit (Marfany, 2017, p. 554).²⁸

No eren joves literats que escrivien en català, sinó joves catalans que feien literatura —naturalment en castellà.²⁹ En el mateix error cauríem si interpretàvem, en un article de Bofarull que parla de l'«actual renacimiento literario», que aquesta frase fa referència a la Renaixença, en comptes de seguir llegint i veure que no es refereix en absolut a una renaixença de la llengua catalana, sinó, al contrari, al triomf de la literatura romàntica en castellà, molt abans que el descobriment de la poesia dels trobadors obrís una primera escletxa per a l'estudi de la nostra poesia medieval:

Al principio del actual renacimiento literario y cuando el romanticismo en su furor solo servía para inflamar la imaginación de la juventud, miróse nuestra lengua como uno de tantos dialécticos [= dialectos] exóticos y arrinconados, sino bárbaros, que solo conoce el pueblo que lo habla; pero los estudios que los franceses han hecho de los suyos, los esfuerzos de algunos compatriotas en presentar la bondad del nuestro, y la moda en fin, ha[n] hecho luego que se saludara con más atención el nuestro, aunque bajo el nombre de lemosín, comprendiéndole en el círculo de estudios provenzales; y quién sabe si veremos [= veremos] más tarde honrarse con el conocimiento de nuestra lengua filólogos de otros estremos de España que solo por moda también nos vendrán a visitar en nuestras montañas (Bofarull, 1854b, p. 5508).

El que diu em sembla que és prou clar: els protagonistes del moviment romàntic a Catalunya miraven el català com un dialecte entre tants, com una cosa exòtica i arraconada; se sobreentén que més extravagant i

28. El treball de 1980 és Lluch, 1980, p. 177-181; l'altre es troba dins Lluch, 1996, p. 15-34 (vegeu p. 33).

29. Jorba es refereix a aquest episodi i creu que Torres Amat es devia referir tant als autors que escrivien en català com als qui escrivien en castellà (vegeu 1998, p. 97), però el context de la conversa de Fèlix Torres Amat amb Manuel Milà i Fontanals i Sinibald de Mas, tots dos escriptors en castellà, i parlant de Pau Pífferrer (és significatiu que una estona abans no recordés qui era Joaquim Rubió i Ors), fa pensar que no.

abandonada del que ho havia estat abans del Romanticisme. Quan Bofarull parlava del «renacimiento» (1854*b*) no podia pas pensar en els escriptors que es proposaven restaurar la dignitat del català literari. Un cop més: si no fos pel marc mental d'una Renaixença plenament vigent no hauríem caigut tan fàcilment a malinterpretar l'article «Catalanismo no es provincialismo» del mateix autor (Bofarull, 1855), que no pretén afirmar que el catalanisme és alguna cosa més que estimar la província, o la regió, sinó que el catalanisme —l'amor a les coses de Catalunya— no s'ha de convertir, abusivament, en un regionalisme radical, egoista o excloent —i antiquat (Marfany, 2009). A la vigília dels Jocs, Antoni de Bofarull explica que els restauradors de la llengua catalana han estat «en gran parte, los mismos que más han conocido y se han afanado en propagar la magnífica lengua castellana» (1857 [1858, p. 10]). Ara: aquests «restauradors» —exceptuant-ne potser Rubió i Ors— són tan escassos a l'hora d'escriure en català (els que cita Bofarull són Capmany, Puigblanch, Ballot, Aribau i Rubió) que tota l'argumentació queda en entredit.

El marc mental ens condiciona més enllà i tot d'interpretacions esbiaixades. Fa que analitzem els fets ignorant allò que no encaixa amb els nostres prejudicis. És Montoliu qui recorda un article de Francisco de P. Canalejas de 1857 com a exemple de les simpaties que s'havia guanyat el nou moviment literari català (1922, p. 205). De fet, és un comentari sobre les poesies de Rubió i Ors. El que no explica Montoliu és com s'acaba l'article en qüestió, un detall que obliga a matisar, entre altres coses, això de les simpaties:

Mayor gravedad e importancia encierra el cargo que pudiera dirigírsele de haber puesto en olvido el espíritu de la literatura catalana hermanando sus cantos con los ecos que resonaban allende los Pirineos y en las escuelas castellanas,³⁰ sin tener presente que, si bien el genio de la antigua poesía provenzal no podía volver a la vida en el seno del arte español, el poeta local debe buscar el fuego que le inspira dentro de las tradiciones que representa [...], buscando en su poesía popular las creaciones llamadas a enaltecer y levantar el inspirado genio de la nacionalidad. Este es el destino de las literaturas provinciales [...]. Digno de severa censura sería escribir en estas lenguas cantos guerreros contra la madre común [= Espanya], y como ocioso empeño debe tacharse el pretender vincular en una lengua local los nobles pensamientos del glorioso arte de los siglos medios y siglo XVII, que cuenta con la lengua divina [= el castellà] de nuestros divinos poetas y encomiados escritores (Canalejas, 1857, p. 111).

30. Com veiem, també censura la imitació de la poesia culta castellana.

4. LA PERCEPCIÓ DE LA RENAIXENÇA A PARTIR DELS JOCS FLORALS

No hi ha, doncs, abans de la restauració dels Jocs Florals, la consciència de cap renaixença de la literatura en català. Per això, les primeres reaccions a la celebració són generalment tímides. (No tinc en compte les reaccions d'indiferència o d'hostilitat, que també n'hi ha.) Si la Renaixença hagués començat el 1833, la celebració dels Jocs Florals s'hauria vist com una culminació, com la ratificació d'un procés. Així es va veure al cap d'uns anys, però, el 1859, no trobem que hi hagi una moral de victòria, sinó un regust d'incertesa i de dubitació. El mateix dia de la restauració, Joaquim Rubió escrivia:

Si los nuevos juegos florales son, como nosotros creemos, un recuerdo de glorias pasadas, un símbolo para el presente de renacimiento literario [enteneu: «un símbolo de renacimiento literario para el presente»] y una esperanza de nuevas conquistas para la poesía y para la lengua en los tiempos que están por venir, nosotros rogaremos encarecidamente a nuestra amada patria que no deje marchitar de nuevo esa flor que la [= le] hemos puesto en las manos (Rubió, 1859, p. 9-10).

En un primer moment, els protagonistes no estan gaire convençuts ni de l'èxit ni de la transcendència que havien de tenir els Jocs. S'ha recordat sovint la sorpresa, o l'alleujament, de Milà en comentar que «s'havia parlat tres horas en català, y ningú havia rigut» (Bofarull, 1883, p. 46). De fet, el 1859, Milà no passava de valorar els Jocs com un petit refugi per a la llengua catalana: «Als qui nos fassen memòria de las ventatjas que porta lo olvidar-la, direm que a estas ventatjas preferim retener un sentimiento en un recó de nostres pits» (1859, p. 25). Com escrivia un contemporani l'any 1866,

cuando, siete años atrás, con la decidida protección del cuerpo municipal de Barcelona, se verificó la solemne restauración de los Juegos florales, juzgóse generalmente que esa idea no fructificaría mucho ni poco, y los optimistas temieron que moriría por consunción al cabo de dos o tres años. Y es que consideraban muerta definitivamente la lengua catalana, y que no habría quien le dijera: «Lázaro, levántate». [...] Sin embargo, ha sucedido todo lo contrario (Anguera, 1992, p. 291).

Pere Anguera atribueix aquestes paraules a Josep Güell i Mercader. Podem dir que l'èxit va sorprendre la pròpia empresa. El 1859, Milà confessava: «En una cosa se han enganyat los mantenedors, y és que los que han correspost a llurs desitjos han sigut més de los que podían pensar ni creurer» (1859, p. 24). Antoni de Bofarull, després de passar revista als concursants dels Jocs restaurats, s'esplaiava així:

Ja per fi se veu aparèixer y avansar una nova llavor de poetes de ardent fantasia y sensible cor, desitjosos de cantar sols a llur pàtria de una manera digne [...]. Tal es lo resultat dels primers Jochs Florals catalans renascuts en nostra fecunda època. Falta sols are obrir pas als cantors, patentisar la esperança que sos esforços simbolísan, y confiar en lo molt que lo país pot donar de si. Qui sap? Pot ésser que, prosseguint ab constància en lo cultiu de nostre idioma y de nostra poesia, surti algun dia una especialitat, un Jasmin o un Mistral³¹ català a qui la Espanya entera se alegre de conèixer, com se ha alegrat de tenir un Alí Bey, un Capmany, un Balmes, fills tots de nostras comarcas y coneguts per sa sabiduria en tot lo món (Bofarull, 1859, p. 49 i 56-57).

De tots els mantenidors, Víctor Balaguer era segurament el més abrandat:

Los poetas catalans han contestat a sa veu [la dels Jocs] ab un prolongat crit d'entusiasme, apresurant-se a reunir sos generosos esforços per disputar-se lo llorer de la victòria, y probant que naix, per a glòria del país, una generació plena de nobles sentiments, com una flor és plena de perfums, una juventut entusiasta y estudiosa de qui tot ho pot esperar-ho la pàtria.

[...] La roca que molts crèyan seca e infecunda se ha obert per fer surtir a bell doll de sas entranyas un manancial purísim de cristallinas aigües. Si algunas pocas veus, que se han perdut per los espays sens eco, proclamàvan, ab motiu de la restauració de aquest certamen, la mort de la llengua catalana, tindran que callar confosas y avergonyidas al tocar la realitat dels Jochs Florals, realitat obtinguda al mateix temps que una de las més altas celebritats modernes, lo cantor del *Jocelyn* [= Lamartine], ab veu que (com de gran poeta) té lo privilegi de fer-se sentir per tot lo món, saludava ab un crit del cor la restauració de la llengua provensal, dolsa germana de la nostra, y descobrint-se ab respecte devant de un poema últimament escrit en aquella llengua, deya de l'autor del *Mereyo* [sic]: «Jo saludo a l'Homero de aquest sigle» (Balaguer, 1859, p. 178-179).

En un article de 1859, Francesc Pelagi Briz també apuntava que «los Juegos Florales de Barcelona en 1859, pueden ser el prólogo de un Renacimiento literario» (Panyella, 2004, p. 120), i el 1864 ja vinculava la restauració dels Jochs Florals a «la justa y noble afición despertada entre los distingits poetas catalans modernos a trobar en sa llengua pàtria».³² Era l'hora dels opti-

mistes. El 1862, Terenci Thos i Codina havia escrit a la *Revista de Cataluña*:

Tenim dret a esperar, com ho esperem, que aquest arbre ahir nascut, avuy ja tot florit, donarà rics fruits en lo esdevenidor, y qui sap si fins un de aquells ab què se nudreix tot un poble! Y pus tanta forsa de vida ha demostrat en aqueixos tres anys en què totas sas tres brancaes se han rublert de pintadas y flayrosas ponsellas, bé podem crèurer que com un de aquells arbres segglars nosaltres lo haurem plantat per a que nostras fills ne treguen las fortas cullitas (Thos, 1862, p. 261).

Al mateix temps, Magí Pers i Ramona deia això:

La decadencia, pues, de la literatura catalana, puede afirmarse que en el siglo XVIII fue casi completa. [...] Mas hoy, por fortuna nuestra, con la reinstalación de los *Juegos Florales* en la culta Barcelona, vislumbramos ya el renacimiento de nuestra antigua literatura (Pers, 1862, p. 216).

També Víctor Balaguer fa èmfasi en la restauració dels Jochs Florals en el capítol que dedica al moviment literari català del segle XIX dins el volum cinquè de la seva *Historia de Cataluña* (1863). Hi explica que «la tercera generación literaria de este siglo es la que hoy existe, y a ella se debe la restauración de los Juegos Florales y la rehabilitación de la lengua y poesía catalanas» (1863, p. 807). Però aquest treball és, sobretot, primer un inventari cronològic de publicacions i finalment d'escriptors, tant en català com en castellà. Segurament, el primer a validar l'existència d'un moviment en català ja format va ser Gaietà Vidal i de Valenciano, en un article en què es proposava «seguir lo camí que ha portat y va portant lo renacimiento de nostras lletas, prenent-lo d'ensà de l'any 1858, sens fer menció dels treballs que-l venían preparant». Aquest *terminus a quo* coincidía «cuasi ab la nova instauració dels Jochs Florals», i això li permetia començar el treball amb l'antologia *Los trovadors nous* d'Antoni de Bofarull (Vidal, 1864, p. 69). També Antoni de Bofarull veia en la seva antologia *Los trovadors nous* i la reaparició dels Jochs Florals «la hora del renacimiento literario de nuestra lengua» (1864, p. 54-55).

Dos anys després, Víctor Balaguer, partint del text que he esmentat més amunt, va refer la història del moviment literari català del segle XIX per acompanyar un seu llibre de poesies. Encara no tenia al cap la idea d'un renacimiento (re-naixement) que progressa a partir d'un punt determinat, i per això el marc del seu treball continua essent la literatura en català i castellà de tot el segle, però deixa clar que el conreu literari del català s'inicia amb la figura d'Antoni Puigblanch, de qui publica l'únic fragment conegut llavors de *Les comunitats de Castella*. La «famosa Oda a la pàtria [...] no és [...], com per algú s'ha dit, la primera que apare-

31. L'esment de Mistral segurament no prové del discurs pronunciat als Jocs, sinó que hi devia ser incorporat més tard, per a l'edició. Bofarull anomena Mistral dues vegades, la primera de les quals (1859, p. 34) per al·ludir a l'admiració que havia suscitat *Mirèio* (que havia aparegut el març de 1859) entre la intel·lectualitat francesa.

32. Francesc Pelayo BRIZ, «A la Excma. Diputació Provincial de Barcelona», a Ausiàs MARCH, *Obras de aquest poeta publicadas [...] per...*, Barcelona, Llibreteria de E. Ferrando Roca, 1864, p. v.

gué en aquest segle en català literari, pus molt ans que ella existían las d'en Puigblanch, mes és tal volta la primera en mèrit. D'en Puigblanch fou la semenza; de n'Aribau, lo cultiu» (1866, p. 32-33). Continua atribuint a Puigblanch, com al 1863, *Lo Temple de la Glòria* —que ha estat afillat últimament a Ignasi Plana (Cahner, 1998, p. 350-368, i 2002, p. 720-730 i 769-794), tot i que Marfany diu que amb arguments molt febles (2018, p. 55). Al seu escrit, Balaguer passa revista «a las obras publicadas en llengua catalana y a las que s'han escrit en la castellana per a fer reviuir l'esperit català, deixant de contar las dels autors valencians y mallorquins escritas en nostre idioma» (1866, p. 39), però el que li interessava destacar és que la llengua catalana no havia mort, i que aquest fet anava lligat a una presa de consciència política:

Jo bé sé que varons respectables, que doblegant sos fronts pensívols sota ls llores de glòria que ls ombrèjan, l'han dat y benehit per morta nostra llengua, però sé que també moltes voltas s'equivócan los sabís [...]. Las províncias se remohuen, las nacionalitats s'alsan, las llenguas se despèrtan. [...] Per a mi [...], la literatura moderna catalana és la expressió del sentiment vivament despertat d'una nacionalitat y d'una llibertat perdudas, y al mateix temps la esperansa de temps millors en una restauració de nacionalitat ibèrica. Aquest crech que és son caràcter, aquesta sa tendència y aquesta sa aspiració (Balaguer, 1866, p. 39-40 i 77).

Balaguer veu en aquest moviment dues escoles, la popular o «innocent», de caràcter arqueològic i conformista, liderada —sense dir-ne el nom— per Antoni de Bofarull, i una altra —la que ell encapçala—, que anomena «nacional» i que aspira a transformar el país i a il·luminar els destins del poble: «De la lluyta d'eixas duas escolas naixerà la llum. Deixem-las, donchs, lluytar y combàtrer. Detràs d'ellas vindrà la veritable escola nacional catalana [...]. Llavors serà cuant los Jochs Florals, que avuy sols dónan flor, hauran donat fruit» (1866, p. 79-82).

Un any abans, Teodor Llorente ja celebrava des de València l'èxit del moviment: «el verdadero renacimiento de la literatura catalana, el movimiento popular que hoy aparece tan brillante, ha nacido con los Juegos Florales de Barcelona» (Roca, 2007, p. 55). Una dècada després d'inaugurats els Jocs, la percepció positiva sobre la vitalitat de la literatura en català s'havia generalitzat (Casacuberta, 2005, p. 66-72). La renaixença començava a ser un fet. El nom —primer Renaixement, després Renaixença— circula cada cop amb més força. Tot i que la primera aparició del mot *renaixença* deu ser al discurs de Marià Aguiló als Jocs Florals de 1862, aquí tot just es parlava de «la renaixença d'aquesta institució» (Aguiló, 1862, p. 146). El significat no tenia encara l'amplitud d'un moviment literari; en canvi, sí que era aquest el sentit de l'esment posterior de Milà:

Ja ns agrada aquesta renaixensa lliterària. Ja ns agrada contemplar aquesta clarejant visió que ha surtit de la boyra d'oblidansa ahont dormia la nostra llengua. Qui ho havia de dir no fa gaires anys? (Milà, 1867, p. 100)

«No fa gaires anys» pot voler dir —deu voler dir— uns nou anys, és a dir, els anys de durada dels Jocs Florals. És passat aquest temps que pot cristal·litzar «un moviment deliberat, producte d'una voluntat conscient i explícita que aglutina sectors diversos de la cultura catalana que comparteixen [...] la confiança en la llengua materna» (Casacuberta, 2005, p. 69). En aquest sentit, Víctor Balaguer és ben explícit:

Los Jochs Florals, diga's lo que-s vulla en contra,³³ són los que han donat naixensa a la moderna literatura catalana. Sens ells lo moviment literari que avuy fixa l'atenció de la Europa lletrada no hauria per cert existit [...]. Avuy hi ha premsa periòdica catalana, poetas catalans, prosistas catalans. Avuy s'escrihuen en nostra llengua històrias, y poesias, y novelas, y dramas, y comèdias, y articles, y periòdichs. Avuy hi ha teatro català, un teatro complert, que ha nascut després de l'institució dels Jochs Florals [...]. Y tot assò és l'obra de deu anys (Balaguer, 1868, p. 35-36).³⁴

És clar que, en aquells anys, la Renaixença era tant com la literatura renascuda en català. L'aparició de revistes compromeses amb el moviment, com *La Barretina* (1867), *Lo Gay Saber* (1868), *La Gramalla* (1870) o *La Renaxensa* (1871), reforçava l'optimisme dels escriptors catalans. Els Jocs de l'any 1868, amb la vinguda dels felibres encapçalats per Frederic Mistral (i la coartada dels poetes castellans fent de torna), van ser un esdeveniment clau, i els escrits de benvinguda que se'ls van adreçar són inequívocs assenyalant la vinculació entre els Jocs i el renaixement de la literatura en llengua catalana. Així els saludava Antoni Serra des de *La Barretina*:

Benvinguts siau a la terra catalana, trovadors moderns [...]. La nostra pàtria se us mostra agraïda, ja que ab vostra presència voleu contribuir a donar merescuda fama y justa importància a la antiga y renascuda festa dels Jochs Florals y a la literatura catalana [...]. Y los pobles veniders, al celebrar lo renaixement de la nostra literatura, recordaran y veneraran vostres noms.³⁵

Des de *Lo Gay Saber* no es podia concebre la renaixença de cap altra manera:

33. És a dir, en contra dels Jocs Florals.

34. Aquesta idea, Balaguer la mantindrà fins al final de la seva vida, en escrits de 1884 i 1896 (1895, p. 71, i 1897, p. 196), quan ja haurà triomfat una cronologia més dilatada.

35. A[ntonet] SERRA, «Als poetes de Provensa y de Castella. Salutació», *La Barretina*, núm. 18 (2 maig 1868), p. 69.

Ab deu anys s'han fet miracles. Poesias s'han escrit que celebradas han sigut de tothom; s'ha creat un teatre que moltes nacions que ténan vida pròpia no-l posseixen; s'han escrit periòdichs; molts adormits s'han despertat; gent que anàvan contra corrent, per la corrent han sigut arrossegats, y per fi lo que semblava mort lliurement respira (Roca, 1868, p. 121).

Una altra prova de la funció catalitzadora dels Jocs Florals, vistos com un motor fundacional, és l'aparició dels primers atacs als objectius renaixentistes (vegeu Jorba, 2013, p. 74-75); per exemple, els de Pere Mata. Sí, el mateix que havia escrit una poesia en català a *El Vapor* el 1837 i que havia contribuït amb un altre poema a l'antologia de *Los trovadors nous* (1858-1859). El 1866, Mata es proclamarà contrari

a la tendència que se revela en Cataluña con el establecimiento de premios para recompensar en los Juegos Florales las poesías escritas en el antiguo idioma y estilo provincial; porque esta costumbre muestra un aspiración retrógrada y contraria a la conveniencia del progreso universal, [y,] toda vez que propende a influir en el pueblo catalán el espíritu y opiniones de épocas pasadas y viciosas y a sostener el dialecto provincial, es rémora contra la propagación del lenguaje nacional y adopción en un tiempo más o menos remoto del universal (Elias, 1895, p. 155).

El 1870, *La Gramalla* publica unes «Observacions sobre la moderna restauració literària de Catalunya» sobre la polèmica del «català que ara's parla», la qual cosa prova també que aquesta restauració és la que arrenca dels Jocs o poc abans:

Molt y molt profitosos resultats ha donat y va donant ja eixa crehuada que té lloch en tots los terrenos: en la premsa, en lo teatre, etc. Lo poble que ans sols llegia en castellà, que anava al teatre y només menjava's que comèdies y dramas en castellà, comensa ja acostumar-se e [= a] sentir en lo teatre y a llegir en los papers sa llengua nadiua; sobretot en lo teatre és hont poden tindre millor resultat eixos esforços per purificar-la [...]. Fa 20 anys o potser menys que d'un paper o d'un drama en català ningú savia avenir-se'n. Avuy ja és altre cosa, y això, si Déu vol, anirà creixent, creixent, y Déu sap si, ja que no nosaltres, los nostres fills almenys podran saludar eix brillant jorn de la restauració complerta de nostra rica llengua y de sa elevació a la categoria que li correspon [...]. Los moderns trobadors, fent reviscolar las gestas del[s] nostres avis, li han obert al poble un simple camp d'ensenyament de lo passat d'hont poguer traure'n exemples y llisons per l'esdevenidor (Anònim, 1870).

El renaixement de la llengua catalana anava de braçet, sovint, amb el cas paral·lel de Provença. Així ho proclamava *La Renaxensa* al seu primer número:

Què no diu lo mot aquest [= renaixença] a tots los que senten córrer per llurs venas sanch catalana?

Símbol d'una gran idea, la del nou conreu de la literatura pàtria, nos ha semblat lo nom més propi per una publicació destinada pura y senzillament a son major lluhiment y desarrollo.

Ecstasiats al contemplar lo màgich camp que de dia en dia va prenent lo nou moviment literari, així en Catalunya com en las províncias del Migdia de França [...].³⁶

No és fàcil trobar valoracions que s'apartin d'aquest marc. Un altre dels fundadors dels Jocs, segurament qui més va treballar per organitzar-los, Antoni de Bofarull, es manté fidel a aquesta visió a propòsit d'«alguns jovensans galantejadors de la musa catalana, és a dir, de la musa catalana nascuda l'any 1859 en lo Saló de Cent» (1874, p. 3). L'optimisme generat per la solidesa i la progressió del moviment suscita les primeres visions que estenen el fenomen més enllà de la literatura. Antoni Aulèstia (1874) arribarà a afegir-hi no solament el teatre, sinó també la música, les arts plàstiques, les ciències i fins i tot l'agricultura.

5. LES PRIMERES SÍNTESES HISTORIOGRÀFIQUES

Tots els testimonis que he citat són anteriors a les primeres síntesis importants del moviment. Cap d'aquells autors no feia derivar l'animació d'aquell moment d'un estímul anterior. Tot s'esdevenia a partir del moment de la celebració dels Jocs de 1859, o poc abans. Sovint es recordava el precedent, però no ben bé la primacia, d'Aribau (Tomàs, 1979, p. 141), i poca cosa més.

La primera visió històrica de conjunt del fenomen de la Renaixença va ser escrita per un dels seus protagonistes principals, Joaquim Rubió i Ors. És la «Breve reseña del actual Renacimiento de la lengua y literatura catalanas. ¿Débese a la influencia de los modernos trovadores provenzales?», una conferència pronunciada el 1877 a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, destinada a exercir una influència indeleble. Es basa en la idea de l'originalitat de la Renaixença catalana, prèvia a la renaixença provençal, amb un *crescendo* que presenta les fases següents: 1) el tret de sortida: un poema emblemàtic, *La pàtria* d'Aribau, interpretada (i rebatejada) com una *Oda a la pàtria* (1833); 2) la formulació d'un programa i la primera obra literària de gruix, el pròleg i les poesies de *Lo Gayté del Llobregat* (1841); 3) l'aparició d'un nombre creixent de seguidors del programa de Joaquim Rubió i Ors: els poetes i cantors amb pseudònims que porten noms de rius i altres accidents geogràfics; 4) la construcció d'una plataforma com a culminació del moviment: els Jocs Florals

36. [REDACCIÓ], «La Renaxensa», *La Renaxensa*, núm. 1 (1 febrer 1871), p. 1.

(1859), i 5) la consolidació d'una literatura completa, amb tots els gèneres representats. La seva proposta d'anticipar l'inici del moviment, avalada i sistematitzada per Antoni Rubió i Lluch, és la que ha predominat fins avui, tot i que hagi estat discutida en diversos punts.

¿En qué hora empieza, de dónde arranca este renacimiento de nuestras letras y lengua patrias? ¿Débese a don Antonio Puig y Blanch, como pretende Balaguer, autor, según este, del poema titulado *Lo Temple de la Gloria* y de un canto épico, que se creía perdido, sobre las Comunidades de Castilla [...]? ¿Hay que tomar como punto de partida del mismo, cual suponen no pocos, la magnífica *Oda a la patria* de D. Buenaventura Carlos Aribau, por vez primera dada a luz en 1834 [sic], joya de nuestro moderno Parnaso, quizás no eclipsada todavía por las muchas y de no escaso precio que al lado de ella puede ostentar ya con legítimo orgullo nuestra moderna poesía? ¿Influyó en él, como afirman otros, la colección de poesías en lengua catalana escritas por el que tiene la honra de dirigiros la palabra, que con el título de *Lo gayter del Llobregat* imprimiose en la estampa de José Rubió en 1841? ¿O en suma, como a voz en cuello proclaman los más, y entre ellos muchos de los que no han llegado aún al tercio de su vida, arranca de la institución de los Juegos florales, por vez primera con esperanzas por demás halagüeñas restaurados y con grandísimo aplauso recibidos, en el año de gracia de 1859? (Rubió, 1877 [1880, p. 149-150]).

La resposta correcta —implícita— és la publicació de *Lo Gayté del Llobregat* (1841). Primer perquè «Aribau durmíose, como vulgarmente pero con gráfica expresión se dice, sobre sus laureles» (1877 [1880, p. 164]). I segon, perquè «¿cómo pasar de un salto de la *Oda a la patria* y de las *Llàgrimas de la viudesa* [que són anteriors al poema “Lo gayté del Llobregat”] a la restauración de los Juegos Florales sin dejar un vacío en la historia de nuestro renacimiento y en el más injusto olvido multitud de nombres [...]?» (1877 [1880, p. 169]). Hi ha un moment en què es fa evident que Rubió justifica la Renaixença per la sola existència del seu llibre: quan afirma que, el 1848, data de la publicació de *Li margarideto* de Joseph Roumanille, «era tanto el camino que llevaba andado ya nuestro renacimiento que comenzaba a llamar la atención, y hasta hacía sentir su influencia más allá de las fronteras de lo que fue un día la grande y poderosa monarquía aragonesa» (1877 [1880, p. 181]). És evident que amb aquesta última afirmació només es podia referir al resò que el seu llibre havia pogut tenir entre alguns escriptors castellans o a la premsa de Madrid (vegeu Rubió, 1877 [1880, p. 194-195]; Marfany, 2012b, p. 113). De manera que, per a Rubió, «los Juegos Florales fueron efecto y no causa del moderno renacimiento literario» (1877 [1880, p. 202]).

Amb aquesta regressió a 1841, Rubió matava dos ocells d'un tret. El seu protagonisme quedava reforçat

tant pel que feia al moment inicial (Rubió era el capdavanter de la Renaixença, anterior fins i tot a la *resplendida* provençal) com a l'originalitat de la seva proposta (Rubió va saber formular el programa a seguir sense copiar-lo de ningú). Era una manera expeditiva i fàcil d'explicar dos fets certs, però que podien ser infravalorats: que Rubió va ser qui va començar a escriure versos en català dins el seu cercle d'intel·lectuals romàntics, i que quan va començar no ho va fer imitant una suposada renaixença provençal —perquè encara no existia. Això sí: l'animadversió de Rubió cap al Felibritge, ara que ja no considerava el català i el provençal una mateixa llengua —resultat tot plegat de les tensions i gelosies entre els membres de les dues renaixences— tenia una via més per expressar-se:

No es preciso revolver muchos volúmenes, ni andar a caza de peregrinos datos de difícil hallazgo para bosquejar la historia del renacimiento literario del Mediodía de Francia. Sus cultivadores, adoradores por punto general hasta la idolatría de su lengua y de su poesía, se complacen en repetirla en todos los tonos posibles y en todas las formas imaginables cuantas veces se les ofrece ocasión de hacerlo, ya en sus actos académicos o en los prólogos de sus obras; ya en las descripciones de lo que llaman *roumavagi* (romerías) o de sus banquetes, en los cuales la copa con que se brinda, el vino que se bebe y el cantar con que se acompañan llámanse de los *felibres*, porque de ellos son, en efecto, cantar, vino y copa. Oídeles, y todos a una voz os dirán que el promovedor y padre del *felibrige* fue Roumanille [...]. El famoso librero de Aviñón [...] no daba a luz sin embargo hasta el 1848 aquella colección de sus primeras poesías, entre las cuales son las menos [...] las compuestas antes del 1842 (Rubió, 1877 [1880, p. 208-209]).

Poc temps després es comença a publicar el monumental volum de Francisco Tubino *Historia del renacimiento literario, contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia* (1880), que s'havia d'integrar dins una història de la cultura espanyola que no va poder completar. Es tracta d'una empresa externa respecte de la Renaixença, obra d'un intel·lectual andalús, federalista i francmaçó, que inicialment va sentir curiositat per una restauració literària de la qual de mica en mica es va anar distanciant (Tomàs, 1979, p. 151-152). Josep Maria Domingo n'ha assenyalat els mèrits i els defectes (2007). Per a Tubino, la consideració de *La patria* com el punt de partida de la Renaixença és errònia; és a partir de Rubió i Ors que comença el moviment (1880, p. 162 i 191), moviment que en un article de 1879 ja considera definit el 1858 (vegeu Domingo, 2007, p. 231, nota).

Valentí Almirall va donar una visió de la Renaixença que desmentia en molts aspectes el relat tradicional. Endut per «l'interès ideològic de contrarestar els models poètics més celebrats pel sector més conservador

de la Renaixença» (Jorba, 1994, p. 78), troba en els noms d'Anselm Clavé, Frederic Soler i Víctor Balaguer els fonaments del renaixement artístic català. Els més celebrats són els dos primers; Balaguer, el troba poc interessant:

En Balaguer [...] vegetava escrivint en castellà per periòdics i revistes, quan va començar a manifestar-se lo renaixement catalanista. Allavors no degué fer més que canviar d'idioma per obtenir en català un èxit que mai hauria conseguit en la llengua que abans empleava. Establerts los Jocs Florals, sens cap esforç va dominar-los, conquistant-se molt aviat lo títol de Mestre en Gai Saber [...]. Ni en Clavé ni en Soler han mostrat mai aqueixes mires estretes que, especialment en sos principis, aislaven als Jocs Florals de la majoria dels catalans (Almirall, 1880 [2013, p. 358]).

La visió d'Almirall reflecteix d'una altra manera el progrés del moviment (amb l'abandó de les «mires estretes» del seu començament) i se situa en una posició excèntrica en relació amb els fundadors del moviment. Més que un discurs fet des de fora, és un discurs de tornada respecte de la Renaixença, i per la data en què va ser escrit ja reflecteix la crisi del moviment:

Les mires estretes i petites dels primitius Jocs Florals són ja avui tan ridícules com lo llenguatge rebuscat i quasi misteriós amb què les expressaven, entenent-lo sols los iniciats, que no van passar mai de poques dotzenes. Si els Jocs Florals viuen encara i han conquistat certes simpaties és perquè han entrat en lo camí que van traçar-los lo músic [Clavé] i el poeta [Soler] als que tant van combatre; perquè han agafat punts de mira més amples i han acomodats son llenguatge al per ells tan despreciat català d'avui (Almirall, 1880 [2013, p. 359]).

Hi havia un altre protagonista de la Renaixença, Marià Aguiló, que hauria volgut donar la seva visió del fenomen, però la idea no va passar de projecte. Ens en queden, això sí, moltes anotacions en esborrany (Aguiló, 2014) i el desig de recalcar l'influx que hi va exercir la cançó popular:

Una donzella de divinal gentilesa aparegué en temps de ma llunyana adolescència [c. 1840] a uns quants jóvens d'humil saber y mitjà estament; y ara a Catalunya y al Rosselló, adés a Mallorca, susara a València, més tart a Provença (també de hu en hu y sens que-ls uns ho sabessen dels altres) los feu la amorosa encomanda de deslliurar un altre cativeri. Exa immortal donzella, honesta camperola, pobrement vestida, qui may ha après de lletra y coneix totes les llengües, y en la nostra ha compost una pila de cançons inimitables qui sap de cor y les canta que enterneix, era la poesia popular que venia a redimir y restaurar per sempre més a la moridora llengua catalana [...].

Mes ay!, les cançons catalanes que de tant en tant dictaven se perdien al principi com los cants de solitaris

aucells engabiats que de lluny s'entenen y se responen. [...] Sort y ventura que la divinal Providència volgué aydar-los, y lo dia menys pensat acurçà la tasca dels poetes y dels erudits qui obrien a poch a poch l'afanyós camí de nostre renaxement literari ressucitant de colp la antiga institució dels Jochs Florals de Barcelona. Aquesta solemnitat axecà l'entredit secular a què havien condepnat la llengua materna, y ab general sorpresa un dia a l'any gosàrem festejar-la (Aguiló, 1888, p. 56-57).

Antoni Rubió i Lluch es proposarà revisar la història del moviment partint del text de la «Breve reseña» del seu pare, però essent més explícit:

Per motius de delicadesa, no pogué mon pare tractar-la ab tota la llibertat en sa resenya de l'actual renaixement de la llengua y la literatura catalanas, publicada en 1877. Convensut d'això, parlaré en aquestas planas [...] de la influència del Gayter en molts dels escriptors dels orígens de l'actual moviment literari, que per imitació voluntària, o simplement per contagi, s'arreglaren al voltant de la senyera que primer que tots arborà a la descuberta [...].

En Balaguer fa derivar lo actual moviment literari, per punt general, de la institució dels Jocs Florals, com si hagués nascuda per generació espontània. La afirmació, presa d'una manera absoluta, no pot ésser més gratuïta. Abans de la aparició dels Jochs ja s'havien donat a conèixer tots los restauradors, àdhuc lo mateix que-ls hi concedeix la única força inicial (Rubio, 1902, p. vii i xvi).

No era un simple retoc cronològic. Era una reinterpretació que abandonava la idea d'un grup d'escriptors cohesionats al voltant d'una plataforma constituïda, el Consistori dels Jocs Florals, substituïda per la idea del protagonisme d'uns pocs noms (Aribau, el genial inconscient, i Rubió i Ors, l'autèntic visionari; Rubio, 1902, p. xx-xxi). Aquesta rectificació, del tot intencionada («no hi ha entre nosaltres cap història contemporànea que haje sigut feta tantas vegadas com la dels orígens de la actual Renaixença; mes al meu entendre és menester refer-la del tot»; Rubio, 1902, p. vii), implicava, d'entrada, situar l'arribada del Romanticisme com el motor del fenomen (p. x): si Rubio i Ors havia estat un far, el Romanticisme era la llum que l'havia encès. Implicava, també, abandonar el concepte de moviment, substituït pel de període (p. viii). Un període, però, que coexistia amb els epígons del període anterior, desplaçats així de la glòria restauradora, prescindibles:

En llengua catalana o en cadascuna de las sevas varietats dialectals, may ha deixat d'escriure's més o menys. Y en los mateixos dias que-s desvetllava la nostra literatura, y fins diré en època més avançada del seu creixement, en plens Jochs Florals, paralelament a la nova avinguda literària que saltironejava cada dia més frescal y abundosa, seguia son curs estroncat, sense confondre's

may ab ella, una altra corrent d'aigües més llotoses y de color tot diferent. És un gran erro suposar que quan se publicava l'oda famosa de l'Aribau o lo més modest Gayter no s'escriu res en català. La literatura catalana del primer ters del segle XIX, si se la examina sols exteriorment, és una literatura completa. No li mancan ni poetas, ni prosistas, ni dramàtics, ni escriptors didàctics y religiosos, ni autors de gramàticas y diccionaris. Mes tot aquell aparell era una mòmia, un ressò dèbil d'una veu potent, lo darrer batech de la tradició literària del segle XVIII, ja malaltissa y ferida de mort [...]. Abans del Renaixement [=la Renaixença], llevat de molt comptadas excepcions, bé-s pot assegurar que las obras que en català s'escriuian, no són produccions verament literàries, sinó documents que pròban l'ús constant de la nostra llengua y sa aplicació a diversas matèries (Rubió, 1902, p. VIII-IX).

Cohèrment amb aquesta identificació entre Romanticisme i Renaixença, l'inici d'aquesta l'havia de marcar l'aparició del primer poema romàntic en català. Rubió i Lluch sabia molt bé que *La pàtria* era una obra de circumstàncies, que l'objecte de la composició era principalment felicitar el sant del protector d'Aribau i no l'exaltació de la pàtria. A propòsit d'això, escriu: «A l'Aribau se li podria aplicar aquell pensament de Goethe: “A vegades és precís recordar a l'autor sa pròpia intenció”. Si la tingué, se empenyà en desconèixer-la.» Fos com fos, cap dels autors en català de llavors no podien arrossegar els escriptors a cultivar la llengua, sinó un tot sol, «primerament de incògnit, y després alsada la visera y tremolant la bandera del combat: *Lo Gayter del Llobregat*». Rubió i Ors «és la figura literària que té més relleu, no per son valer intrínsec [...], sinó pel solch pregon que deixà darrera seu per l'estol nombrós d'imitadors qu'alsà a son pas. És, sens dubte, lo primer poeta que feu escola. Lo nom de batalla qu'ell prengué lo imitaren molts dels novells lluytadors» (1902, p. XX, XXI i L-LI).

La realitat, però, és que no hi havia hagut una progressió restauradora a partir de *La pàtria* i de Rubió i Ors, sinó més aviat una desacceleració fins entrada la dècada dels cinquanta. Si la Renaixença es definia per un canvi en el procés diglòssic que marginava l'ús literari del català, la veritat és que encara s'hauran d'esperar bastants anys per poder-lo constatar. En el terreny de la història de la llengua, el canvi de marc estètic no suposa, de moment, una alteració del paper subordinat de la llengua i la literatura catalanes (Marfany, 2002; Ginebra, 2003). O sigui: no suposa una renaixença. Com hem vist, els contemporanis d'Aribau no veien cap altra renaixença entre nosaltres sinó la de la literatura en castellà. Els estudiosos posteriors, tot i acceptar la cronologia establerta que arrenca d'Aribau, no ho han pogut negar: «Durant lo llarg temps de casi vint anys [entre les dues edicions de *Lo Gayter del Llobregat*, de 1841 a 1858] no surt de la estampa, que jo

sàpiga, cap més colecció de versos d'alguna vàlua» (Rubió, 1902, p. XLIX); «El camp de la literatura catalana, l'any 1846, tornava a oferir un aspecte desolat i desolador. La renaixença de la llengua literària catalana estava en crisi» (Miracle, 1960, p. 166).

6. UNA RENAIXENÇA EN CASTELLÀ?

Alguns estudiosos contemplaven el moviment de la Renaixença com una manifestació literària marginal, a Catalunya. Josep Leopold Feu va confegir uns *Datos y apuntes para la historia de la moderna literatura catalana* (1863). El discurs de Feu es publica encapçalat per un fragment de la *Història de la literatura catalana* de Cambouliu. Tot i això, no és la literatura en llengua catalana el que crida l'atenció de l'autor. Centrant-se en el segle XIX, la primera mostra de l'escola catalana que esmenta és *El Europeo*. L'interès d'aquesta revista per Schiller i l'edat mitjana, l'aspiració romàntica, el respecte als costums nacionals «indican un saludable y precoz renacimiento». Tot i això,

después de estas ráfagas de luz intermitente, todos sabéis [...] que hubo un período de interrupción literaria en Cataluña, y que cuando se disiparon las nieblas del antiguo renacimiento, comenzaron ya a resonar en la república de las letras ciertos nombres justamente venerados después, y que no olvidará fácilmente Cataluña (1868, p. 479).

Quins són aquests noms? Cap, o gairebé cap dels que avui esperàriem trobar. Jaume Balmes, Ramon Martí d'Eixalà, Ignasi Sanpots, Joaquim Rey, Josep Ferrer i Subirana, Pau Piferrer, Bonaventura Carles Aribau (pel llibre *La verdad económica*)... I en el camp de la literatura de creació? A més de Piferrer, que ja hem esmentat, dins una llista compacta d'escriptors compareixen Cabanyes, Patxot, Sol, Carbó, Tió... Tots, escriptors en castellà. Sí, de passada s'al·ludeix al «desusado entusiasmo con que ha sido recibida la restauración de los Juegos Florales» —ell n'havia estat mantenidor—, i s'esmenta —sense explicitar-lo— el nom d'Antoni de Bofarull per l'*Orfaneta de Menargues* i «los inspirados poetas que en los históricos certámenes de Clemencia Isaura combaten con bizarría y desnudo por una hoja de laurel». Perquè «todos contribuyen a caracterizar la escuela catalana moderna y añaden nuevos toques a su especial fisonomía». Però ja es veu què fa el pes i què compon la torna.

No em referia a aquest autor quan pensava en els estudiosos que incloïen els escriptors castellans dintre la Renaixença; em referia als que reivindiquen els textos en castellà com el germen de la Renaixença.

L'aparició d'un grup important d'escriptors en castellà a Catalunya a partir dels anys vint del segle ja ha

via fet sorgir la idea d'un *renacimiento* literari (Bofarull, 1854*b*, p. 5508; Roca i Cornet, 1858; Rubió, 1877 [1880, p. 174]), que era conegut de feia temps amb el nom d'«escuela catalana»³⁷ (Feu, 1863 [1868, p. 465-504]), quan el marc d'anàlisi era l'espanyol, o «escuela/escola castellana» quan va ser contemplat, molts anys després, des de la perspectiva de la renaixença catalana (Rubió, a Jordán, 1912, p. 88-90; Montoliu, 1922, p. 91-150). Si per als primers romàntics catalans parlar de *renacimiento* volia dir parlar de l'«escuela literaria catalana» que cultivava el castellà, entrada la segona meitat del segle XIX els noms de renaixement o renaixença s'aplicaran regularment a la restauració de la literatura de llengua catalana. Però la cohabitació de les dues realitats lingüístiques es va explicar, després, de maneres no del tot coincidents.

El ràpid triomf del moviment literari en català a la dècada dels setanta reclamava la necessitat de dotar-lo d'un contingut doctrinal més sòlid —històric, filosòfic, polític. Aquesta exigència va reforçar la incorporació del pensament romàntic que l'havia precedit i de l'escola filosòfica del sentit comú, vista com una aportació intel·lectual idiosincràtica de Catalunya, al corpus renaixentista. Aquests treballs, però, estaven redactats molt majoritàriament en castellà, i això obligava a eixamplar la base del moviment. Com molts altres abans que ell, Joaquim Botet i Sisó comprenia dins la nova literatura catalana, també, els «notabilíssims treballs escrits en castellà en vindicació de nostra benvolguda terra» (1873, p. 325), encara que no els atorgava un paper central en la desclosa del moviment. És clar que, després de l'eufòria viscuda als Jocs Florals de 1868, podríem pensar que ningú no hauria gosat afirmar una altra cosa.

Però no. El primer que ho va fer va ser una persona tan rellevant com Víctor Balaguer, que volia reivindicar la seva obra castellana. Balaguer, que havia afirmat amb contundència que l'origen de la Renaixença eren els Jocs Florals, formula el 1893 una opinió que aparentment contradeia l'afirmació anterior. No era així, però. Era una referència a l'obra dels escriptors que constitueixen (vegeu *infra*) el sector fundacional de la Renaixença —el seu. Per a Balaguer, els mateixos autors que havien escrit primer en castellà són els que *després* fundaran la Renaixença, i només a ells s'havia d'atribuir el mèrit:

El renacimiento catalán se hizo por los catalanes que escribieron en castellano. No existiría de seguro si no hubiesen escrito en castellano sus obras Capmany, Pí-ferrer, Cortada, Próspero Bofarull, Jaime Tió, Antonio Ribot y Fontseré, Luis Cutchet, Pers y Ramona, Torres

Amat, Pedro Mata y otros muchos. No existiría si no se hubiesen escrito en castellano la *Historia de Cataluña* [1860-1863], las *Leyendas de Montserrat* [1a ed.: 1850, al *Diari de Barcelona*] y los *Cuentos de mi tierra* [1864-1865; tots tres són d'ell]. [...] Desconocer esto, y dar como origen al renacimiento catalán el de unas poesías catalanas, cuyo alto mérito no niego, y a cuyo autor admiro, pero que no ejercieron influencia alguna en el renacimiento, es desconocer el origen, el génesis, la índole, el carácter, la vida y hasta la savia de nuestra literatura, que no es catalana sólo por estar escrita en esta lengua, sino por otras razones (Balaguer, 1899, p. 293).

Balaguer insistia en aquesta idea poc després: «¿Quiénes le habían preparado [el renaixement literari català]? Pues no ciertamente los que le hablaban en catalán, sino en castellano. Y por cierto que todos le prepararon inconscientemente» (Balaguer, 1897, p. 175). En fi: en un discurs d'aquesta època, a propòsit del valencià Vicent Boix i d'ell mateix, s'hi esplaia més impúdicament:

En buena hora que, por haber comenzado a escribir más tarde que otros en catalán, a él [Vicent Boix] y a mí mismo tal vez —¿por qué no he de decirlo?— se nos niegue en documentos y en historias el puesto de honor que reclaman otros para sí. En buen hora sea. No he de disputar para mí, ni para Boix siquiera, la prioridad y primacía. A los ojos de aquellos que con imparcialidad estudien un día el movimiento literario actual, cada uno ocupará el puesto que le corresponda (Balaguer, 1895, p. 45).

Quan Balaguer esmenta aquests «otros» està pensant, és clar, en Joaquim Rubió i Ors. Les paraules d'aquest darrer a la «Breve reseña» havien explicat el fet des d'una altra perspectiva, la d'una certa simultaneïtat. Entre els dos fenòmens hi havia punts de contacte, però no pas una mateixa identitat:

Juzgo ocioso de todo punto, sobre todo hablando en este sitio [= l'Acadèmia de Bones Lletres], traer a vuestra memoria que aquel retorno al cultivo de las letras y habla catalanas coincidía, o, por mejor decir, hermanábase, con el renacimiento literario que, inaugurado algunos años antes con caluroso entusiasmo por jóvenes de tanta valía como López Soler, Sinibaldo [de] Mas, Aribau, Cabanyes y otros, según hace algunos meses tenía el placer de recordaros con motivo de honrar la memoria de nuestro amado consocio Don Joaquín Roca y Cornet, hallábase a la sazón en el período de su mayor florecimiento (Rubió, 1877 [1880, p. 174]).

«Inaugurado algunos años antes». Encara no es concebia l'obra dels escriptors en castellà com a part integrant o decisiva de la Renaixença, sinó com un estímul previ, com la fase preparatòria d'una Renaixença encara no nascuda. O nascuda imperfectament. Els renaixentistes es reconeixien en la modernització de la

37. El poeta Manuel José Quintana ja es refereix a «la moderna escuela catalana», a propòsit de Manuel de Cabanyes, el 1833 (Roca, 1858, p. 9); Milà també fa servir el terme, el 1851 (1892, p. 73); Feu, el 1863 (1868, p. 465 i seg.), etcètera.

cultura catalana: des de l'il·luminisme d'un Antoni de Capmany fins al Romanticisme de Jaume Tió i Noè o Pau Piferrer, passant per figures com Bonaventura Carles Aribau, Manuel de Cabanyes i Jaume Balmes. Andreu Balaguer i Merino ja ho apuntava, una mica confusament (*La pàtria* compareix entre les obres escrites en llengua castellana, potser perquè pensa en l'Aribau poeta castellà), a *Lo Gay Saber*:

Nosaltres [...] creyem que la aparició dels Jochs Florals, més que una cosa nova, fou la modificació de una altra que ja existia. Per nosaltres la musa catalana ja barbotegava en las liras dels Piferrer, Cabanyes y Tiós [Nota: Y no parlem de n'Aribau perquè tothom ja sab la influència directa que la musa de l'autor de la *Oda a la pàtria* ha tingut en nostra moderna literatura]; la sola cosa que li trobem en aquella època y la fa semblar forastera és lo trajo. Mes ab trajo castellà y tot són tan catalanas de fons las obras de aquells poetas que més no poden ésser-ho. *Las ferias de Vich, Las torres de Villalba* y ls dramas de Jaume Tió són de la terra; y en estas obras se hi veu la llavor que devia fer naixe los Jochs Florals (Balaguer i Merino, 1869, p. 249).³⁸

Antoni Rubió i Lluch, però, anirà més enllà en l'empresa de rectificar la visió d'una Renaixença essencialment i intrínsecament unida a la recuperació literària del català. Per al fill del *Gayter*, la Renaixença anava lligada sobretot al Romanticisme, i no pas —i no tant— a l'ús de la llengua:

No existeix un verdader renaixement sens una nova orientació y finalitat, clarament definidas, envers realitats passadas o encara vivents. [...] Fa llàstima veure a homes seriosos cercar com ab un tirabuquet a qualsevol escriptor dels principis de la centúria finada [= segle XIX] que haje fet en català alguna poesia de mitjana vàlua, y presentar-lo tot seguit, ab ayre de decubridors, com un nou precursor de la Renaixensa [...].

La llevor de l'actual moviment prenia en un camp completament oposat; en lo qui en apariència menys devia d'afavorir son creixement. La renovació devia venir principalment dels escriptors que per a fer literatura renegàvan de llur pròpia llengua, y que pareixia que anàvan a realisar l'obra d'asimilació a las lletres castellanas que quatre segles de vehinatje no conseguiren. [...] Capmany y Puigblanch donàvan lliçons de llengua castellana als mateixos mestres, y no estava gayre lluny lo dia en què un Aribau, un Cabanyes, un Piferrer y un Arolas se farían escoltar per llurs cants en las voras del Pisuerga y del Manzanares. [...] Mes, [...] del fons mateix d'aquesta corrent castellanista, nasqué un impuls marvellós y renovador que devia anorrear aquella assimilació tot just començada, y relligar altra vegada la cadena de la tradició indígena. Aquest impuls fou lo romanticisme (Rubí, 1902, p. VIII-X).

38. L'atribució a Balaguer i Merino es desprèn d'una nota de la redacció a la p. 256 d'aquest mateix número.

En coherència amb això, Rubió i Lluch entén que és més renaixentista la literatura en castellà feta pels escriptors neoclàssics o romàntics que no pas la literatura catalana del *vallfogonisme*.³⁹ Argumenta que escriptors com «Altés i Gurena i Andreu de Fontcuberta, no els podem considerar dintre de la Renaixença, però van influir més en la seva dinàmica que Miquel A. Martí o que l'humorisme localista del "Tamboriner del Fluvià"» (p. 304). A parer meu, aquí hi ha un reconeixement implícit que no existeix encara cap renaixença, ni d'una banda ni de l'altra. Un cop més, si fem començar la Renaixença a partir dels Jocs Florals no cal justificar tantes paradoxes o incongruències.

En tot cas, Antoni Rubió i Lluch no inclou pas dins la Renaixença tots els romàntics catalans que escriuen en castellà: només els que pot ajuntar en un grup, en una colla (sobretot, els escriptors vinculats a la Reial Acadèmia de Bones Lletres). En queden fora, de moment, gent com Pere Mata, Antoni Ribot i Fontserè o Josep Andreu Fontcuberta, *Andrew de Covert-Spring*. Naturalment, no hi comptava tampoc els romàntics valencians: Venceslau Ayguals d'Izco, Estanislau de Kostka Bayo... (Joan Arolas, l'esmenta, entre altres coses, perquè era català de naixença). Els que té en consideració hi són perquè són romàntics, i perquè tracten de Catalunya. No pas perquè es proposessin restaurar la llengua: «en Piferrer no solzament no sentia simpatias per l'idioma, sinó que, segons confessió del meu pare, l mirava ab certa desafecció, judicant-lo poch apte per a tractar assumptos elevats», escriu (Rubí, 1902, p. xxvi). Segons Antoni de Bofarull, per a Jaume Tió i Noè, «la lengua catalana es lo de menos; lo que conviene es resucitar los gloriosos hechos de nuestros antepasados» (1864, p. 49), i és prou sabut què pensava Manuel Milà i Fontanals el 1854, després de demanar als poetes que poguessin sorgir en català que s'inspiressin en la poesia de tradició oral, ennoblida i purificada: «Concebimos también una poesía cómica, popular en el sentido grosero de esta palabra y que no sea dado traducir a idioma alguno [...]. Pero encerrar en los rústicos y accidentales modismos de los dialectos locales, pensamientos filosóficos, cosmopolitas, universales, nos parece exigir de una aldeana la expresión propia de las *Meditaciones* de Lamartine o del *Ideal* de Schiller» (Milà, 1892, p. 174). En fi: a mi em sembla confusionari incloure dintre la Renaixença un autor com Tió, que «escrivia i parlava en castellà» (Aguiló, 2014, p. 136), igualment com considerar renaixentista el Milà de 1854.

Més endavant, quan ja era acceptat l'origen més primerenc de la Renaixença i la seva identificació amb el Romanticisme, la contradicció que dins d'un mateix moviment caracteritzat —suposadament— per la re-

39. Conferències sobre literatura catalana de l'Ateneu Barcelonès, l'any 1904, recollides per Mateu Obrador (1905, p. 78).

cuperació de la llengua catalana hi hagués uns escriptors que usaven només el castellà i uns altres que creaven també el català és indefugible. Joan Amade ho va argumentar així:

Que la poésie espagnole des Catalans n'ait pas été étrangère au développement de la poésie catalane lors de la première Renaissance c'est ce que nous croyons avoir démontré ici [...]. Mais (et voilà qui risque, au premier abord, d'être taxé de paradoxe) la qualité imparfaite de la langue castillane employée en vers par ces Catalans nous aide aussi à expliquer jusqu'à un certain point le phénomène de la Renaissance (Amade, 1929, p. 515).

Una altra solució era separar-los cronològicament, i fer veure que tots es van anar convertint al credo restaurador i es van posar a escriure en català, com Víctor Balaguer i Manuel Milà i Fontanals. O com Joan Cortada, aquest *honoris causa*, més que no pas per la seva producció literària en català. I suposar que això és el que haurien acabat fent també Manuel de Cabanyes (vegeu Estelrich, 1934, p. 161), Pau Piferrer (vegeu Jardí, 1960, p. 315; Carnicer, 1963, p. 217-218), Joan Francesc Carbó, Josep Semís o Jaume Tió si no s'haguessin mort abans. Era una hipòtesi arriscada i, per altra banda, indemostrable; Víctor Balaguer, per exemple, la va negar categòricament: «Alguno de ellos, por el contrario, antes hubiera roto la pluma que contribuir con ella a lo que vino. Pablo Piferrer, por ejemplo» (Balaguer, 1897, p. 176). No cal dir que considerant la Renaixença en sentit estricte, com un moviment que comença amb els Jocs Florals, el conflicte perd intensitat: hi ha els que hi són i prou. Pel que fa a l'etapa prèvia, l'anterior a 1859, valdria aquesta descripció de Josep Maria Miquel i Vergés, simplement eliminant la referència al moment inicial d'una renaixença que encara no existia i a una consciència nacional que encara trigaria més a arribar:

Dues tendències s'observen en aquest moment inicial de la Renaixença. Una representada pels escriptors de l'anomenada escola castellana de Catalunya i l'altra per Rubió i Ors exclusivament. Per als primers, la llengua catalana, mancada de ductilitat, no serveix per a l'expressió escrita. Llurs obres són animades d'un esperit romàntic restaurador, però no consideren l'idioma base del retrobament; per a aquest grup n'hi ha prou amb ressuscitar els fets gloriosos de la nostra història, recordar a tots els catalans la grandesa passada; el retrobament lingüístic és, per a ells, quimèric, i per això empenen la llengua castellana. En canvi, per a Rubió i Ors la llengua catalana és imprescindible per a desvetllar la consciència nacional. El temps no trigà a donar la raó a Rubió i Ors; àdhuc els mateixos detractors de la idea del patriarcat de la Renaixença s'havien d'acollir, a no tardar, a la iniciativa del qui sol, però sense defallences, havia esqueixat el primer vel de la indiferència (Miquel, 1935, art. v, p. 4).

Josep Bernat i Duran va dedicar un assaig, *Ànima catalana*, a ponderar el sentiment de catalanitat de tots aquests escriptors en llengua castellana, al costat d'alguns altres que ho feien en català (1916). Molts historiadors han acceptat aquesta dualitat lingüística dels inicis de la Renaixença (per no anar gaire enrere: Jorba, 1995, p. 105; Molas, 2007, p. 293-296), però no tant quan s'ha d'aplicar al final del període: significativament, els escriptors que només han escrit en castellà rarament són considerats renaixentistes en l'etapa de la Renaixença posterior als Jocs Florals. Així, Jorba considera que la força dels corrents provincialistes a les dècades anteriors als Jocs Florals autoritza a mantenir la cronologia tradicional que arrenca amb l'entrada del Romanticisme (1998, p. 92). Domingo explica molt bé en què ha parat finalment el concepte:

Què és, doncs, la literatura de la *renaixença*? Ho hem anat veient: és unes quantes coses diferents, variables al llarg del temps. En el punt de 1859 és tota aquella literatura que, sense discriminació de llengua, testimonia el vigor contemporani dels catalans —el vigor provincialista. [...] En canvi, deu anys més tard, després de la revolució de 1868 [...], és aleshores que és modelat aquell nou perfil d'escriptor catalanista de la renaixença [...]. La literatura de la renaixença és tot allò que queda comprès en aquest nou sistema, en competència amb el sistema o el camp literari espanyol (Domingo, 2009b, p. 231-232).

Però l'assumpció de la idea que també formaven part de la Renaixença els escriptors que, tenint un «esperit català», escriuen en castellà (Balaguer, 1866, p. 39; Rubió i Lluch [Obrador, 1905, p. 78]; Nicolau, 1927, p. 97), va acabar provocant una distorsió encara més gran, amb l'aparició d'algunes propostes de fer recular més encara l'inici —o l'embrió— de la Renaixença a començament del segle XIX o a final del XVIII. Va ser la idea d'una prerenaixença, o d'una renaixença de llarga gestació.

La idea de prerenaixença ve de la constatació que els escriptors diglòssics de 1833 a 1859 no eren tan diferents dels escriptors diglòssics de la generació anterior, i que a aquests també els guiava l'amor al passat de Catalunya i la vindicació de les seves glòries. Al capdavant, els suposats renaixentistes de la primera meitat del segle XIX ja es proclamaven hereus de Capmany, o de Manuel de Cabanyes, o seguien —les rares vegades que escriuen en català— la gramàtica de Ballot. Fins i tot el poema *La pàtria* d'Aribau imitava, suposadament, *Les Comunitats de Castella* d'Antoni Puigblanch —o això creia Milà.⁴⁰ Destacar el mèrit principal dels Jocs Flo-

40. Milà escriu: «es posible, por otra parte, que avivase su vocación catalanista [la d'Aribau] el ejemplo de Puigblanch, de quien hubo de tomar el metro alejandrino, casi olvidado desde Muntaner» (1893, p. 360). La hipòtesi de Milà ha estat reproduïda i co-

als ja era un tòpic, però alhora els mateixos renaixentistes remetien a la Il·lustració i el Romanticisme perquè és on trobaven formulades les idees que els guiaven.

La Renaixença, doncs, tenia les seves arrels al segle XVIII i principi del XIX. Els seus fonaments eren el racionalisme i l'erudició dels il·lustrats, i la filosofia, la filologia i la història elaborada pels romàntics. La idea va acabar trobant una sistematització en la crítica i l'erudició. Marfany —que rebutja del tot aquesta interpretació— n'explica molt bé la gènesi (2017, p. 396-398), que tenia un suport polític: l'estímul per al desvetllament va ser, en darrer terme, la revolució francesa (Valentí Almirall), o la Guerra Gran i la Guerra del Francès —o de la Independència— (Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives). En la interpretació d'altres autors, en canvi (vegeu Rossich, 2010, p. 74-75), va ser la Guerra del Francès precisament el que va frustrar una renaixença que ja existia en embrió i en va retardar l'aparició.

La formulació més radical d'aquesta tesi és la que en va fer Rubió i Balaguer. Negant que el Romanticisme fos causa essencial de la Renaixença, reivindicava les moltes

llavors sembrades al segle XVIII que nodriren el torrent vital de la restauració i donaren nous estímuls a Catalunya. Les pàgines de Capmany, Ballot i els Torres Amat [...] no eren de filiació romàntica, i si pensem en la influència trobadoresca ja manifestada en l'oda d'Aribau, hem de reconèixer que les tesis provençalistes d'Antoni de Bastero i del P. Joaquim Pla prepararen el triomf que va tenir en l'època romàntica la publicació del *Choix* de Raynouard. [...] La Renaixença va triomfar sota una constel·lació romàntica i a aquesta escola pertanyeren els seus patriarques, però tenia les seves arrels en el segle XVIII (Rubió, 1986, p. 295-296).

Per a Jordi Rubió, «al llarg del segle XIX el nombre dels seus defensors [de la llengua catalana] no va fer sinó augmentar. [...] El procés evolutiu de la Renaixença literària fou una ascensió constant» (1986, p. 290)... Però la realitat era una altra. La realitat és que «el convenciment que ja no hi havia una literatura culta possible en català (més ben dit, que *no hi havia d'haver* una literatura culta en català) es pot resseguir en nombrosos i diversos judicis, des d'Antoni de Capmany fins a mitjan segle XIX. I més cap aquí i tot. Per no parlar del convenciment que molts tenien que fins i tot la llengua parlada havia de retrocedir en benefici

mentada després per molts autors, però no deu ser certa. Ja va ser posada en dubte per Joan Mas (1999, p. 19-20), basant-se en els diversos models que Aribau podia seguir sense recórrer a Puigblanch. En tot cas, l'anàlisi dels alexandrins d'Aribau, formats segons el model francès d'un primer hemistiqui sempre agut o acabat en vocal només si el primer mot del segon hemistiqui comença en vocal (vegeu Montoliu, 1936, p. 170-171), no es correspon amb l'alexandri d'encuny castellà que fa servir Puigblanch.

del castellà (com Jaume Sala i Guàrdia, Ramon Llàtzer de Dou, Antoni Puigblanch o Jaume Villanueva)» (Rossich, 2010, p. 70). Paral·lelament, el fet que es poguessin trobar obres catalanes reculant en el temps no hauria de ser cap sorpresa. Com va deixar escrit Lluís Guarner, «malgrat totes les ambivalències i les indefinicions que l'ús del terme “Renaixença” comporta sovint, la seua extensió cronològica cap a rere, amb l'aportació de nous poemes cultes, no resol ni de bon tros els problemes», ja que no tenen realment una intenció restauradora (Guarner, 1985, p. 24).

Però, per a la majoria d'estudiosos, la idea d'una Renaixença que no deixés a fora ningú, que recollís la reelaboració que n'havien fet retrospectivament els mateixos renaixentistes, que assumís el relat que els mestres n'havien divulgat pesava massa, i el concepte de Renaixença va acabar esdevenint «un procés de redescobriments nacional que ultrapassa àmpliament els límits estrets del tradicional moviment de resurrecció de la literatura en llengua catalana» (Marfany, 2009, p. 373). La hipertròfia del terme el feia encara més confusionari.

7. LA RENAIXENÇA COM A MOVIMENT

Jordi Rubió i Balaguer, això sí, tenia perfectament clara l'exigua vitalitat d'aquesta etapa primerenca:

Abans dels Jocs Florals no hi havia cap lligam visible entre els homes que avui considerem com a capdavanters de la Renaixença. Cap periòdic, cap cenacle no hi havia que donés consignes ni programes. Només l'Acadèmia de Bones Lletres, moguda per Joan Cortada, semblava preocupada per restaurar els vells certàmens de la Gaia Ciència, però sense comptar amb la cooperació autèntica dels seus membres més destacats. Cada autor seguia el propi impuls, en empreses individuals o editorials. [...] No hem de prendre per tota llur valor facial les declaracions xardoroses dels anys de les commemoracions, quan els protagonistes ja vells miraven enrera i dauraven en llur record la part que cada u creia haver tingut en el triomf (Rubió, 1962, p. 312-313).

Convé retenir aquesta valoració, perquè afecta directament la qüestió de si s'ha de considerar la Renaixença un període o un moviment. Si només podem detectar actes aïllats, hi pot haver un canvi d'esperit, o una anècdota singular, però no hi ha un moviment. Què és el que empenyia Rubió, malgrat la prevenció que revela l'última frase, a mantenir la visió de la Renaixença com un *període* que començava el 1833? (Rubió, 1962, p. 312). D'una banda, la tradició historiogràfica (que en el seu cas era en bona part, també, una tradició familiar); d'una altra, la impossibilitat de considerar la Renaixença de 1833 a 1859 com un *moviment*, perquè no existia: «Seria una visió errada la

d'imaginar els homes dels anys anteriors als Jocs Florals com una companyia que anava endavant obeint una única veu de comandament. Al contrari. Cada u obeïa la seva.» Però la seva conclusió, parcial, és que «poques èpoques hi ha tan belles en la història com aquelles en les quals un grup d'homes, sense pactes previs, isolats en la fe de cada u, units però per una missió vagament interpretada si bé per tots compartida, coincideixen a bastir una obra de la qual tots són factors necessaris» (1962, p. 313).

La tradició historiogràfica, des de començament del segle xx, havia adoptat, amb poques excepcions,⁴¹ el criteri de concebre la Renaixença com un període; un període superposat a unes dinàmiques que s'escapaven d'una definició clara. Encara serà així en un estudi primerenc de Joaquim Molas en què, seguint *Els catalans en el segle XIX*, de Jaume Vicens Vives, la Renaixença era contemplada a partir de la successió de quatre generacions: «la generació de 1808» (Capmany, Torres Amat, Puigblanch) i «l'acumulativa preromàntica» de 1815 (Muns, Aribau, Martí), «la generació romàntica» (la dels «caps naturals del moviment renaixentista»: Cortada, Balmes, Milà, Rubió i Ors, Pau Piferrer), «la generació floralesca» (Antoni de Bofarull, Balaguer, Aguiló), i finalment «la generació de la Renaixença» (Frederic Soler, Verdaguer, Guimerà, Vilanova, Oller, etc.) (Vicens, 1958 [1972, p. 189-203]), que Molas anomena de la Restauració: «vers 1865, comencen a insinuar-se les primeres grans figures de la generació de la Restauració —Verdaguer ([nascut el] 1845), Guimerà (1845), Vilanova (1845), Oller (1848), Sardà (1854), Yxart (1854), etc.—, que posarà en crisi el Romanticisme i que constituirà la plenitud del renaixement literari iniciat a principis de segle» (Molas, 1960, p. 561). Això porta, doncs, a delimitar la Renaixença entre 1801 i 1890, més o menys, i obliga a una caracterització estètica, lingüística i ideològica del fenomen extremament vaga.

En un moment de tanta precarietat en l'estudi de la literatura catalana contemporània, aquesta visió cronològica oferiria un patró d'anàlisi que també va guiar Jordi Rubió i Balaguer (1962; vegeu *infra*). Però la realitat és que la *plantilla* de Vicens Vives se sobreposava als fets literaris i que aquesta superposició produïa desajustos, forçava algunes caracteritzacions i interferia en l'anàlisi de les posicions literàries dels diversos integrants de cada generació. Crec que la discussió es pot reconduir a uns paràmetres més clars si recuperem una distinció posterior de Joaquim Molas que em sembla més productiva.

41. Per exemple, Manuel de Montoliu: «Per dir-ho en una paraula: sense els Jocs [Florals] hi hauria hagut literatura catalana, però no hi hauria hagut Renaixença, això és, un moviment orgànic i organitzat amb orientació fixa i amb l'ideal concret de l'autonomia literària de Catalunya» (1922, p. 217).

En una ressenya d'un llibre de Rafael Tasis (1967), Joaquim Molas explicava que la Renaixença no havia de ser considerada un període, com feien generalment els estudiosos, sinó un moviment: «Per a Tasis», escriu, «la Renaixença és pràcticament una *època* i no, com em sembla a mi, un *moviment*», un moviment que ha de conviure amb altres corrents paral·lels o declaradament hostils, desenvolupats, «d'una manera conscient o no, per d'altres sectors o capes socials del país» (1967, p. 923). Aquesta idea, Molas la va desenvolupar en una ponència per al col·loqui internacional sobre la Renaixença de 1984, que va quedar inèdita. Al resum que es va repartir llavors (1984) apuntava una caracterització molt interessant del moviment, que ell creia que no es concretava fins a mitjan XIX:

Aquesta ponència, que només pretén d'exposar algunes reflexions generals sobre la Renaixença, consta de dues parts. En la primera presenta, com a hipòtesi de treball, la idea que la Renaixença és una opció de tipus nacional-cultural que, definida cap a mitjan segle XIX, s'oposà a d'altres opcions anteriors, o paral·leles, fins i tot d'expressió catalana (de caràcter popular, o no, com la del grup que girà al voltant dels llibreters Innocenci i Antoni López, la de Josep Anselm Clavé i els seus cors, la dels vells neoclàssics, com Ignasi Corrons, la dels romàntics com Pere Mata, etc.), que, a partir d'un moment determinat, es diversificà en una sèrie de grups que s'oposaren els uns als altres i que, al capdavall, transformà de cap a peus la vida cultural del país. En la segona, proposa, com a exemplificació de la primera, un possible estudi de la influència que el procés revolucionari iniciat el mes de setembre de 1868 exercí sobre la marxa del moviment i, de manera particular, dels diversos grups que, al llarg de la Restauració, s'oposaren entre ells, a vegades, amb autèntica violència (i que, en principi, utilitzaren, a més de la plataforma floral, una sèrie de publicacions periòdiques: *La Veu del Montserrat*, *La Renaixença*, el *Diari Català*, etc. (Molas, 1984).

Aquí apareix nítidament, per contrast amb la visió de la Renaixença com un període, la consideració de la Renaixença com una escola, com un moviment, en la línia del seu article de 1967, però també la idea d'una renaixença d'expressió catalana, ja que s'hi remarca que hi ha textos que tot i ser en català no s'hi poden identificar: la confusió —pensar que un text pertany a la Renaixença simplement perquè és en català— només és possible si la qüestió de la llengua és un tret caracteritzador. Hi ha també la constatació del salt qualitatiu operat a partir de 1868, que Molas atribueix —hipotèticament— a la sacsejada col·lectiva que va suposar la Gloriosa més que no pas a la dinàmica pròpia del moviment.

Uns anys després, Molas publica unes reflexions que amplien aquestes tesis insistint en les etapes prèvies i les paral·leles a la Renaixença. Indica la importància de la recuperació romàntica de la literatura troba-

doresca i dels certàmens, assenyala els Jocs Florals com «el veritable eix al voltant del qual gira, en principi, tota la maquinària de la Renaixença», i planteja diverses qüestions col·laterals. A diferència del que jo penso, però, veu en la Renaixença «un moviment politicocultural des que s'insinua vagament en plena Il·lustració borbònica [...] fins que s'identifica amb la llengua catalana; i amb la llengua, amb la seva literatura, fixa de forma definitiva el nom, es converteix en hegemònica i, al capdavant, és substituïda, al llarg dels 80, per una altra de nova, d'abast, no ja domèstic, sinó universal, la de la modernitat» (Molas, 2007, p. 297 i 294). A mi em sembla que aquesta visió d'una intel·lectualitat primer il·lustrada, després romàntica, i que s'acaba identificant amb la llengua catalana no és exacta. Com ha remarcat sovint Marfany (per exemple, 2003, p. 638-640), aquest sector continua amb les seves contradiccions lingüístiques emmarcades per la diglòssia i la immersió en una educació literària castellana. Són els altres sectors que s'afegeixen a la Renaixença procedents d'una tradició literària més específicament catalana, de caràcter més popular, els que acabaran representant la Renaixença i desplaçant els seus iniciadors.

Hi ha un altre estudiós, Josep Maria Fradera, que també concep la Renaixença com un moviment, un moviment dialèctic:

No entenc per Renaixença tota mena de literatura en català de 1833, 1841 o 1859 ençà, sinó tan sols la literatura escrita en català dins d'unes línies ideològiques bàsiques [...].

El que ens hem acostumat a anomenar Renaixença va ser el resultat del procés de confrontació i de diferenciació a través del qual es va anar definint una autèntica tradició selectiva, que exclouia determinats temes, enfocaments, gèneres i modalitats literàries, per motivacions en general extraliteràries, combatent els grups que no acceptaven aquelles limitacions; en definitiva, el procés de definició d'un camp literari i simbòlic d'una gran coherència, que pugnà amb èxit per situar-se en el centre de l'esfera pública catalana (Fradera, 1992, p. 129 i 148).

Fradera conclou que la Renaixença es consolida «com a expressió d'una franca hostilitat envers la literatura de l'època en castellà» [...] i, paradoxalment, contra la literatura popular o semipopular escrita tant en castellà com en català. No era, per tant, un conflicte estrictament lingüístic» (1992, p. 129 i 148). Interpreto que aquesta citació de Fradera fa referència a una Renaixença posterior a 1859. Abans, no veig cap hostilitat contra la literatura en castellà. En tot cas, els Jocs Florals signifiquen, o acaben significant, un tombant decisiu en la consideració del català. Com explica Josep Maria Domingo, la literatura escrita en català «hi feia de pretext i d'argument d'autoritat. En projectar atenció al català i a la literatura en català com a valor

patrimonial i monumentalitzador, els Jocs i tot el que hi duu acaben servint a un desplaçament en la consideració social de la literatura catalana: la ubiquen en un univers simbòlic ben definit i prestigiats i doten l'escriptor en català d'un rol inequívoc» (2013a, p. 34).

Sigui com sigui, aquella observació de Joaquim Molas significava un progrés substancial en la comprensió del fenomen de la Renaixença. Efectivament: si la Renaixença es definia com un període que succeeix al període anterior de la Decadència —una altra manera injustificada d'encapsular més de tres segles d'evolució literària—, *totes* les obres que queien dins d'aquesta etapa engreixaven la recuperació literària catalana, i es convertien automàticament, per a major honra i glòria dels autors i de la nació catalana, en renaixents. Si, en canvi, la Renaixença és un moviment, una escola, *només* aquelles obres que comparteixen el programa de dignificació de la literatura catalana des d'uns paràmetres ben determinats podran ser-hi incorporades. Perquè la qüestió decisiva no és que hi hagi una veu que s'alci per demanar la recuperació de la llengua i la literatura catalana, sinó que ho faci un grup cohesionat, amb un programa compartit: si la Renaixença és un moviment, no ho pot ser una veu que clama en el desert, ni una flor que no fa estiu.

Les limitacions de la visió tradicional suscitaven contradiccions i obligaven a matisacions poc congruents. Seria molt il·lustratiu repassar tants i tants testimonis contradictoris —no sempre antics— que parlen de prerenaixença, o de precedents i precursors de la Renaixença, encara que ja ens trobem després de 1833. Com també les nombroses referències a l'aparició de l'obra del *Gayter* com el «veritable» començament de la Renaixença. O a haver de prescindir, perquè quadrin els comptes, de molta literatura en català que reflecteix la «natural continuació del *vallfagonisme*, contrastant ab l'esperit íntimament català que vibrava en els escrits castellans de la generació de 1808, des d'en Capmany fins an en López Soler, n'Aribau y D. Pròsper de Bofarull» (Rubió i Lluch [Obrador, 1905, p. 78]). O l'observació que «els versos popularistes d'intenció estrictament humorística, com els del dramaturg barceloní Frederic Soler, tenen més aspecte de pervivència del vallfagonisme decadent que de la poesia de la Renaixença» (Ruiz Calonja, 1954, p. 444). O els advertiments en el sentit que Josep Bernat i Baldoví, per exemple, o tants d'altres, no pertanyen «pròpiament» a la Renaixença (Sanchis, 1980, p. 32). Per no parlar de la dificultat de conciliar amb la realitat la idea de restauració de la literatura en català just quan el que veiem és la florida de l'«escola castellana» (Rubió, 1902, p. x i xxi).

Altres vegades, es tirava més al dret. Així, en el terreny teatral, Josep Robrenyo (mort el 1838) es convertia, insospitadament, en un dels iniciadors de la Renaixença. Josep Artís l'anomenava «el capdavanter de la

nostra Renaixença dramàtica» (1933, p. 225). Josep Maria Poblet és més ambigu: «va ser, doncs, qui [...] posava la primera pedra a l'actual teatre català, cinquanta anys abans que ho fessin Frederic Soler i la plèiade d'escriptors sorgits de la primera fornada de la Renaixença» (1980, p. 14). Molt més caut encara és Llorens i Jordana: «Em guardaré com d'escaldar-me de fer de Josep Robrenyo un peoner de la Renaixença o un prohóm de la Pre-renaixença», tot i que en el nou concepte de Renaixença que propugna —una restauració de les lletres catalanes de caràcter popular, progressista, antielitista— Robrenyo hi encaixa perfectament (Llorens 1980, p. 63). En el camp de la prosa, *La cuynera catalana* era un text plenament identificat amb la Renaixença ja que s'havia publicat el 1835 (Anònim, 1980, esp. p. 7-12).

Si concebem la Renaixença com un moviment ens hem de plantejar què el va desencadenar, qui el va liderar, què l'aglutinava, quan va culminar o es va completar. Tot plegat pot ajudar a desfer alguns malentesos que encara dificulten un consens sobre la concepció de la Renaixença. Hauré d'esquematitzar una mica la complexitat de les característiques personals, ja que un excés de detall pot fer que els arbres no deixin veure el bosc. Algun d'aquests noms actua fora del seu àmbit de procedència, d'altres faran de pont entre els diversos sectors, i en alguns casos els enfrontaments generaran incompatibilitats entre persones del mateix sector, però l'esquema, en línies generals, pot ser útil.

Jo entenc la Renaixença com un moviment literari originàriament barceloní, de caràcter romàntic, del qual al començament ni participen ni formen part la majoria dels autors que mantenien la vitalitat del català al conjunt del domini lingüístic, fraccionat en àmbits poc o gens relacionats entre si; un moviment que es comença a articular a partir de 1858. I veig en el desenvolupament de la Renaixença l'existència de tres grups que s'hi integraran successivament: un sector que podem anomenar fundacional, burgès i liberal; un de clerical, de procedència rural, amb eclesiàstics i persones d'arrels carlines o fortament conservadores, i un altre de caràcter popular, menestral i progressista. Josep Maria Fradera ja havia fet notar aquest fenomen: «El fet indiscutible, a fi de comptes, és que els Jocs es convertiren molt aviat en la plataforma renaixentista per definició i, poc després, en l'única vàlida de consagració literària a Catalunya.» La incorporació dels «literats que havien iniciat el seu camí al marge de la institució [...] s'inicià en els anys que tractem. El cas més reeixit d'absorció va ser el dels escriptors muntanyesos, amb Verdaguer al capdavant. Un segon exemple, de resultats més difícils de valorar, més ambigu, és el de Pitarra i el seu grup» (1992, p. 164-165).

El sector fundacional

Sempre m'havia cridat l'atenció el fet que en els primers anys dels Jocs Florals no hi hagués entre els mantenedors ni entre els concursants gent d'aquells sectors que havien mantingut tradicionalment el conreu del català, capellans i lletraferits del medi rural. I és que el sector fundacional, compost per intel·lectuals romàntics, professors, bibliotecaris o arxivers, políticament d'adscripció liberal (majoritàriament moderats, excepte Víctor Balaguer i els seus seguidors), està format per les persones, per formació, més allunyades del conreu de l'idioma vernacle. Com ha mostrat Marfany d'una manera irrefragable (últimament, a 2018, p. 24-27), des del punt de vista ideològic, són fonamentalment nacionalistes espanyols. Quasi tots són membres de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, o estan a punt de ser-ho. Ells són qui més clarament van trencar amb els models literaris de l'època moderna, especialment amb la tradició del vallfogonisme. L'excepció és Joaquim Rubió i Ors, l'únic —amb Aguiló— que havia conreat el català d'una manera significativa molt abans dels Jocs, el qual arrossegava la culpa de l'edició juvenil de les poesies del Rector de Vallfogona. Parlant d'aquest grup, escrivia Josep Maria Miquel i Vergés: «De vegades una mà endreçada ha salvat la pèrdua d'alguna poesia dels nostres iniciadors [de la Renaixença]. De seguida, però, neix la decepció: aquella mostra no aporta cap mica de llum; és més bé una reminiscència del vallfogonisme. Tant se val; el que interessa és el record a la llengua caiguda i el fet demostratiu de la no excepció» (1936). És clar que, si pensem que els anys anteriors a 1859 queden fora de la Renaixença, no hi ha motiu per sorprendre'ns-en, com no cal que ens estranyem que Rubió i Ors hagués editat les obres de Vicent Garcia, «pecat de què, en lo doble sentit literari y moral, se'n penedia molt amargament en sa vellesa» (Rubí, 1902, p. xxviii), ni del fet que Rubió «ni continuó de forma decisiva su obra poética ni intentó realizar su demanda de una literatura catalana en prosa» (Hina, 1986, p. 122) —demanda que no crec que fes mai.

Aquí trobem els noms que van patrimonialitzar la Renaixença en els primers anys dels Jocs Florals. Són els restauradors del certamen suposadament medieval —tot i que el model són els tolosans contemporanis— (Rossich, 2006): Manuel Milà i Fontanals, Antoni de Bofarull, Joaquim Rubió i Ors, Víctor Balaguer, Josep Lluís Pons i Gallarza, Marià Aguiló... És el que Marfany anomena «l'estat major "renaixentista"» (2018, p. 52). Els Jocs radiquen a Barcelona, i al començament els seus organitzadors viuen a la ciutat («parlar de la Renaixença catalana és parlar del segle XIX barceloní», escriu Rubió i Balaguer [1962, p. 287]); però des del primer moment ens trobem amb la presència de poetes mallorquins —perquè en aquell moment

residien a la capital catalana. I la d'un valencià: Adolf Blanch i Cortada, que també estava establert a Barcelona, autor —amb Antoni de Bofarull— d'una gramàtica catalana i concursant assidu als Jocs Florals. Encara podríem assimilar al sector fundacional Teodor Llorente —influint primer per Rubió i Ors i després per Aguiló—, com a cappare dels escriptors valencians. Llorente va ser designat mantenidor dels Jocs Florals el 1866; però recordem que València també va celebrar uns Jocs Florals propis —bilingües— el mateix any que es restaura els de Barcelona, el 23 d'octubre de 1859 (Roca, 2007, p. 40). Els Jocs valencians van ser instigats per Marià Aguiló, i també hi va participar Víctor Balaguer. Un altre valencià que es va sumar a l'ideal restaurador va ser Constantí Llombart, admirador de Balaguer. Però va ser sobretot Llorente qui va mantenir viu el contacte amb els Jocs Florals de Barcelona (Roca, 2012).

La visió tradicional ha aïllat i ha sobrevalorat aquest sector fundacional, fent pivotar la Renaixença al seu voltant i menystenint altres sectors que es van incorporar al moviment a mitjan dècada dels seixanta. L'afirmació de Marfany que «la Renaixença [...] es fa en base al sacrifici deliberat, i total, de l'autèntica tradició literària viva en català: aquesta gent [= els renaixentistes] va anar a matar-la, d'una manera claríssima i deliberada» (Muñoz, 2011, p. 24) és, encara, el resultat de focalitzar en els iniciadors de la Renaixença i, concretament, en una etapa excèntrica del moviment les característiques que el defineixen. Paradoxalment, aquesta concepció de la Renaixença, més deutora de la visió tradicional que no sembla, sí que obvia els sectors i els homes que la popularitzaran, la blindaran i, al capdavall, la representaran: Francesc Pelagi Briz, Jacint Verdaguer, Frederic Soler, Eduard Vidal i de Valenciano, Francesc Ubach i Vinyeta, Àngel Guimerà, Francesc Matheu...

Joan-Lluís Marfany s'ha basat en l'actitud del primer grup per emfasitzar que la Renaixença representa, en realitat, el triomf de la diglòssia: «El segle de la castellanització no és pas el XVIII, és el XIX», escriu. O bé: «en això que se sol anomenar la Renaixença no hi va haver mai cap propòsit de fer renéixer res» (2017, p. 423 i 9). O, encara: «la suposada Renaixença literària —en realitat, un mer gest simbòlic estrictament ritualitzat— no era sinó la torna sentimental de la imposició de la diglòssia sistemàtica per la burgesia, amb l'aquiescència de la resta de la societat» (2002, p. 151). Hi ha un exemple anecdòtic, però molt revelador, del canvi en els usos lingüístics dels escriptors catalans a partir del Romanticisme, o sigui, a partir del moment que havíem considerat el començament de la Renaixença i l'inici d'una presa de consciència del valor de l'idioma. L'exemple val el que val, i podríem trobar-hi evidentment excepcions, però serveix perquè indica una tendència: mentre els poetes i els erudits catalans

del XVII o del XVIII fan literatura en castellà, però s'escriuen les cartes en català, al segle XIX fan poesies en català, però entre ells s'escriuen en castellà. Quan els iniciadors de la Renaixença fan servir la llengua catalana, per les justificacions que se senten obligats a incloure una vegada i una altra prou que revelen que ho fan problemàticament.

El sector clerical

El sector clerical tenia les seves especificitats. Els eclesiàstics feien servir la llengua catalana desacomplexadament: al capdavall, provenien d'una tradició que recomanava, o exigia, l'ús preferent de la llengua catalana a l'activitat pastoral. Dominen el llenguatge, perquè és la llengua dels llibres de pietat i la predicació. Significativament, Verdaguer —a diferència de la immensa majoria d'intel·lectuals renaixentistes— escriu en català tota, o quasi tota, la seva correspondència personal.

Dos homes, llavors seminaristes, es van vincular aviat a la Renaixença: Jaume Collell i Jacint Verdaguer (Serrabassa, 2017, p. 177 i 180-181). Políticament s'identificaven amb el conservadorisme. Ricard Torrents va revelar les simpaties carlines de Verdaguer. Aquesta informació ens interessa perquè reflecteix el diferent rerefons ideològic d'aquest cercle per comparació amb el grup fundacional o el sector popular. «A través de Verdaguer i de Collell, el catalanisme “muntanyenc” d'arrels carlines empalmà amb el catalanisme afí dels grups de Barcelona», escriu Torrents (1995, p. 242).⁴² El fet que Verdaguer anés a recollir el seu primer premi als Jocs Florals, el 1865, vestit de pagès i duent barretina, cosa que va desfermar l'entusiasme dels presents, era un senyal que s'havia sobrepassat el clos tancat de convocatòries anteriors, que s'havien superat uns límits: socials i geogràfics.

La participació de Verdaguer als Jocs Florals va alterar les relacions amb el seu entorn. Les felicitacions i els convits, la dispersió de l'estudiant, els retrets dels seus educadors... El disgust d'algun dels seus professors (Miracle, 1952, p. 153-156), l'explica Josep Maria Roca humorísticament a *L'Esquella de la Torratxa*:

Per l'any de 1863 [...] que vaig conèixer-lo, Verdaguer cultivava el gènere festiu. En aquells temps lo català servia sols per fer riure, y'l rector de Vallfogona era'l mentor, per dir-ho aixís, dels joves aficionats a escriure versos. [...] Al pobre Cinto'l cultiu de la poesia li costava disgustos. L'any que en los Jocs Florals van premiar-li'l valent romanç *Los minyons d'en Veciana* y que tants aplausos va conseguir al presentar-se ab la barretina morada a recullir-li'l premi, quan va tornar-se'n a Vic halagat

42. Vegeu també Pinyol (2014) i Serrabassa (2017, p. 216 i 300-302).

per aqueix triomfo va examinar-se y van suspendre'l... És que no estudiava? No, pobre Cinto... però'l doctó Esteve, un catedràtic de filosofia que parlava ab lo nas no-l podia veure ni en pintura, y al saber que a Barcelona l'havían premiat se va complaure en donar-li'l gran disgust del sigle (Roca, 1886, p. 10).

L'opinió del clergat, com de bastants professors del seminari de Vic, devia ser més aviat recelosa envers els Jocs Florals i els seus defensors, arrengrats en posicions liberals; a més del fet que concursar en uns premis per obtenir notorietat era una profanitat que no s'adeia gaire amb la vocació sacerdotal. La visió retrospectiva dels primers eclesiàstics que intervenen als Jocs Florals —Jaume Collell i Jacint Verdaguer— es ressent, segurament, d'una idealització posterior. Collell recorda l'impacte que li va suposar la restauració dels Jocs, i com es va atrevir a compondre una quarteta pensant en el «somni floral» (1908, p. 91), però la veritat és que llavors encara no havia complert els tretze anys. Dos anys després dels primers Jocs, Francesc d'Aguilar, futur bisbe de Sogorb, havia donat a l'estampa uns *Plants de la llengua catalana*, en vers, que constituïen una defensa abrindada de la llengua catalana. Aguilar feia referència als Jocs Florals, però amb reticències:

Ni los brillants Jochs Florals bastar poden
que Barcelona celebra alguns anys,
puig no pot, com se fan ara, lo poble
d'ells tràurer profit [...].⁴³

Unes notes seves remetent a tot d'iniciatives per popularitzar i divulgar l'ús de la llengua catalana: la fundació d'una acadèmia per fixar la llengua, la publicació de textos en revistes, l'organització de conferències, l'ensenyament del catecisme en català, etc. Després de 1845, Verdaguer va seguir participant als Jocs, i el 1866 es va presentar als tres premis ordinaris per obtenir un triomf complet i ser proclamat d'un cop mestre en gai saber. No ho va aconseguir, però el fet ja revela una implicació total en la màxima institució de la Renaixença.

S'haurien d'incloure en aquest grup alguns escriptors de la Catalunya interior, de comarques, com uns quants membres del Círcol Literari de Vic i els integrants de l'Esbart de Vic, entre els quals hi havia —a més de Verdaguer i Collell— els germans Francesc d'Assís, Francesc de Paula i Josep Masferrer o Martí Genís i Aguilar. Futurs capellans, o exseminaristes, profundament conservadors, la majoria s'integren a les plataformes culturals barcelonines, col·laborant a *La Renaxensa* o fent de mantenidors als Jocs Florals a la

dècada dels setanta. I concurrent-hi, és clar, des de mitjan seixanta (Serrabassa, 2017, p. 220-223). Com observa Josep Maria Fradera, el grup de vigatans va aportar a la Renaixença «una visió del món en la qual el ruralisme era [un dels] components» (1985, p. 37).

Finalment, com a afins en certa manera a aquest sector també hi podríem incloure alguns membres o familiars de la petita noblesa i terratinents, continuadors estèticament i ideològicament d'escriptors com el baró de Maldà o el comte d'Aiamans. És clar que és una minoria que pesa poc, quantitativament; faran més bon paper dins la cultura catalana alguns dels seus descendents: els Sagarra, Alòs, Montoliu o Riquer. A l'hivern viuen a Barcelona, però tenen les propietats i les rendes distribuïdes per Catalunya. Generalment de tradició carlina i defensors de l'antic règim, simpatitzaran amb el moviment, a través de l'Acadèmia de Bones Lletres, o moguts per les seves afeccions literàries. Penso, per exemple, en els que havien estat membres de la Societat Pírica —també n'hi havia que eren eclesiàstics—, com Andreu de Ferran, que en un discurs formalment dirigit als pagesos, però en realitat adreçat a propietaris rurals, clergues i autoritats, saludarà els Jocs Florals en el que constitueix un exemple perfecte de la confluència dels arguments setcentistes de les apologies del català amb els del Romanticisme:

Sols una cosa nos falta dir-vos, y és lo motiu de parlar-vos en català quant sembla que n'ha pasat la moda, quant una gran part dels fills de Catalunya dirían que ho tenen a menyspreu. Pués bé: us parlam en català perquè jamay se perdi l'adagi que diu que «cada terra fa sa guerra». Os parlam en català perquè lo català és la vostra llengua y la nostra, y aixís nos entenem sempre millor; perquè nos agrada parlar com parlàban nostres pares y avis, perquè és vergonyós y sensible l'olvit en què ha jagut y jau encara la hermosa llengua en què se escrigueren las sapientísimas *Constitucions de Catalunya*, admiració que foren del món, y en què concebiren y expresaren sos ingeniosos pensaments los fecundísimos autors que han vingut a enriquir las nostras llibrerias. Os parlam en català perquè la sensillesa, la claredat, la concisió, la actitud, la energia y la riquesa de eixa llengua, que quant menos pot competir amb la més refinada, és la que correspon millor ab lo caràcter dels habitants de aquesta noble part del territori de Espanya. Os parlam finalment en català perquè, com diu un cèlebre escriptor, la llengua de un poble és la sua vida, és com la sua ànima. [...]. Mes no desmayem, que encara han anat las barratinas vermellas a la altre part de l'estret y han sigut lo terror del moro, l'enemich de la fe que per dicha habem heretat de nostres pares; que encara hi ha eminents barons que any per any s'ocupen ab gran pompa en fer revíurer la nostra llengua, en regar lo planter que cultivaba la reina del[s] Jochs Florals... (Ferran, 1861, p. 9-10).

43. Francesc AGUILAR, *Plants de la llengua catalana: Discurs llegit en lo Círcol Literari de Vich*, Vic, Imprempta de Lluís Barjau, 1861, p. 40.

El sector popular

Com diu Magí Sunyer: «La imprescindible popularització del moviment va arribar molt pocs anys després, per l'acció d'uns escriptors que en un primer moment es van declarar en contra del sector jocfloralesc» (2015, p. 100). Els qui integren el sector que podem anomenar popular són menestrals, advocats, periodistes, amb un pensament polític que va del progressisme al republicanisme. Frederic Soler, Robert Robert, Conrad Roure, Eduard Vidal i de Valenciano, Josep Feliu i Codina... Són defensors del «català que ara's parla» enfront del català acadèmic dels Jocs Florals, i no cal dir del català arcaïtzant dels nostàlgics de l'època medieval, el català arcaic que apareix ridiculitzat —al costat del català xaró, inculte— a la peça còmica *Los dos estremos*, de 1867 (vegeu Rossich, 2018, p. 107-109). Hi podríem afegir alguns noms importants que no s'hi van acabar d'incorporar, però que tampoc no n'estaven del tot al marge, com Anselm Clavé. En el cas de Clavé, hi havia més interès a integrar-lo per part dels impulsors de la Renaixença que ganes d'integrar-s'hi per part seva (Molas, 1986, p. 43; Domingo, 2018, p. 166-167), però fos com fos el fet val per entendre la vocació expansiva del moviment.

Se sumen a la Renaixença quan accepten ser mantenidors dels Jocs Florals —o quan s'hi postulen. Robert Robert ho fa als Jocs Florals de 1866 i 1867; l'any següent és el torn de Frederic Soler. El 1872, Soler serà guardonat amb la Flor Natural, i el 1875, mestre en gai saber. Des de l'hostilitat contra la Renaixença incipient, un per a mi desconegut Tarrats d'Eixalà havia escrit:

Pitarra ha entrado a formar parte del consistorio de los Juegos Florales. Pitarra, que si empezó a escribir en catalán fue para parodiar las poesías premiadas por los Juegos florales; Pitarra, que en varios círculos ridiculizó esta institución, tomando para si el papel, en una parodia que se hizo de los mismos, de Clemencia Isaura, nombre escrito en el frontispicio de los Juegos florales, el cual desempeñó de la manera más grotesca que puede imaginarse; Pitarra, que en varias de sus obras y en los periódicos en cuya redacción ha tomado parte ha llamado a sus partidarios, con ironía, «los sabios»; Pitarra, que al presidente del Consistorio, en una poesía conocida de todos, le tildó de «tonto» y «presumido», y en un drama destinó sus poesías a usos no muy nobles, muy al contrario, a los usos más ruines a que pueden destinarse;⁴⁴

44. El president del Consistori d'aquell any era Víctor Balaguer. L'articulista fa una malèvola al·lusió a un passatge de la peça pornogràfica de Frederic Soler (editada clandestinament) *Don Jaume el Conquistador*, escrita el 1862, en què el rei demana paper per eixugar-se després de defecar i el seu ajudant li'n dona uns que hi ha sobre de la taula amb «versos d'en Balaguer i l'Altadill» (Frederic SOLER, *Don Jaume el Conqueridor... Don Pere d'Aragó*, Barcelona, Millà, 1992, p. 28).

Pitarra, a pesar de todo, ha sido elegido miembro del consistorio. Y los que le han elegido fueron los mismos que aplaudieron cuando su presidente [Antoni de Bofarull] le apellidó «lacayo» de la literatura catalana⁴⁵ (Tarrats, 1868, p. 10).

La convivència d'aquests tres sectors no va estar exempta de tibantors. Ja hi eren, és clar, abans que confluïssin en l'empresa comuna dels Jocs Florals. Però serà després, acabada la vigència estricta del moviment —el 1877—, que es mostraran més clarament. Els àmbits d'influència de cada sector, el seu entorn, revifaven les tensions. Els integrants del sector fundacional (Joaquim Rubió i Ors, Víctor Balaguer) protestaran sovint per la radicalització política dels joves, que havien compartit amb els més vells una etapa de la seva vida literària. Els catòlics (Jaume Collell) es queixaran del progressisme i l'anticlericalisme del que he anomenat sector popular. I viceversa. Almirall fa una crítica de la Renaixença, que identifica amb l'ideari catòlic i conservador: «Los Juegos Florales huían de Madrid, pero cayeron en Roma. El camino que emprenda nuestro renacimiento ha de apartarle de Madrid, pero ha de separarle aún más de Roma» (1878 [2009, p. 766]).

El 1879 veiem com es materialitza la divisió entre el sector de la Renaixença pròxim al republicanisme i l'identificat amb el catolicisme més conservador. Aquest any, en què els Jocs Florals eren presidits per Gonçal Serraclara, un republicà, la Joventut Catòlica de Barcelona va organitzar uns Jocs alternatius. Es van celebrar el 27 d'abril de 1879, i de mantenidors hi havia, entre d'altres, Marià Aguiló, Terenci Thos i Codina i Víctor Gebhart.⁴⁶ Al cartell d'aquests Jocs alternatius es precisa —encara— que «las composiciones deuran ésser escritas en català literari, entenen-se que en dita llengua ve además compresa aixís la parla de Mallorca com las de València y Provenza» (Anònim, 1879, p. 8). El canonge Collell hi va obtenir diversos premis, entre els quals un pel treball *Catalanisme: lo que és y lo que deuria ésser*. La *Revista Popular* de Fèlix Sardà i Salvany s'hi refereix en termes que remetien inequívocament al rebuig del grup de Frederic Soler i companyia:

El llamado hoy catalanismo nació católico como debía ser si debía reflejar el verdadero espíritu histórico y tradicional de la patria catalana. De otro modo, ¿cómo hubiera podido apellidarse con justicia este movimiento una restauración o un renacimiento? Así que los primeros en lanzarse al cultivo de nuestras letras, cuando éstas no se podía sospechar llegasen a ser título de gloria para

45. Es refereix al discurs d'Antoni de Bofarull als Jocs de 1865 (vegeu Bofarull, 1865, p. 31, i Briz, 1865, p. 75).

46. *Certamen catalanista de la Juventud Católica de Barcelona: Any primer MDCCCLXXIX*, Barcelona, Estampa Peninsular, 1879.

ningún escritor, fueron escritores católicos. Y lo mejor que desde aquella época ha producido la musa catalana ha sido de inspiración católica. Hay en el día por desgracia quien no lo entiende así y procura torcer este magnífico rumbo de nuestra restauración catalanista, impulsándola por caminos que serían su deshonra si no fuesen su completa destrucción. El catalanismo, si ha de ser fiel reflejo de nuestras glorias, no puede ser cosmopolita, no puede ser ateo, no puede ser inmoral. Y eso quieren que sea los que procuran hacerlo revolucionario. El certamen que anuncia la Juventud Católica, de Barcelona, y al cual se ha adherido con entusiasmo la *Revista popular*, es una protesta contra tales tendencias (Anònim, 1879, p. 7-8).

En realitat, de certàmens de la Joventut Catòlica de Barcelona ja se n'havia celebrat un, també amb el mateix rigorisme catòlic, però no hi havia l'antagonisme envers els Jocs Florals que es va fer visible al cap de poc. El 1877 s'havia celebrat el primer concurs literari, dedicat a solemnitzar el cinquantè aniversari de la consagració episcopal del papa Pius IX, sota la presidència del bisbe de Barcelona Joaquim Lluch. El secretari del jurat era Antoni Rubió i Lluch, i hi van obtenir premis, entre d'altres, Miquel Victorià Amer i Jacint Verdager. Sí: un mes després d'haver estat guardonat amb *L'Atlàntida*, Verdager va rebre en aquest certamen catòlic un segon accèssit per l'himne «A Pio IX en lo quinquasègim aniversari de sa consagració episcopal».⁴⁷

Com els certàmens de la Joventut Catòlica, els de la societat La Misteriosa (1873, 1874, 1876 i 1877) responien a la voluntat de reforçar el vessant catalanista i catòlic que els Jocs oficials havien desbordat. La nova etapa que s'obria en la literatura catalana, més variada i complexa, coexistirà, però, amb la pervivència de la institució primicera. Ho reconeix un escrit no datat de Marià Aguiló: «És realment una festa major que s'ha arrelat moltíssim més de lo que era d'esperar; ja sembla una institució antiga i tradicional. Les *paròdies* que en fan per tot arreu, puix no hi ha festa ni festeta sense sos obligats jocs florals, no ha[n] bastat per treure-li el prestigi, ni sisquera la rivalitat dels que celebra la Joventut Catòlica» (Aguiló, 2014, p. 113).

8. CRONOLOGIA

A la llarga, el relat de Rubió i Lluch —una renaixença vinculada al Romanticisme, tant en català com en castellà, amb una data simbòlica de partida amb Aribau i una arrencada efectiva a partir de Rubió i Ors— s'im-

posarà, amb matisos, si es vol.⁴⁸ Però no va ser tot tan fàcil, ni tan ràpid. Molts autors van continuar mantenint la visió que el veritable desencadenant de la Renaixença van ser els Jocs Florals, i es van centrar en la literatura en català. En una antologia poètica de 1878, el col·lector parla dels «vint anys que conta de vida la nostra renaxensa literària».⁴⁹ El 1888, Joan Sardà parla del «renacimiento de nuestra lengua que viene realizándose a nuestro alrededor desde hace más de 20 años», de manera que l'afirmació ens porta uns anys abans de 1866; el 1912, Conrad Roure també el considera «iniciat a mitjans del segle XIX» (autors citats per Domingo, 2009b, p. 222 i 233). El *Diccionario Salvat*, de cap a 1908, esmenta així l'episodi renaixentista: «hasta su renacimiento en la segunda mitad del siglo XIX, aunque no sin haber dado ya elocuentes manifestaciones de renovación en su segundo tercio, entre ellas la hermosa *Oda á la Patria*, de Aribau».⁵⁰ Francesc Matheu, des de la seva col·lecció de fascicles de *Lectura popular*, escriu, a propòsit de «Maria Josefa Massanés»: «La nostra renaxensa s'era totjust iniciada en 1860» (1914-1915), i al fascicle dels «Precursors» consigna: «entenem per Precursors los qui, abans de la restauració dels Jochs Florals (1859) iniciaren la resurrecció de la nostra llengua, tornant-la a l'ús literari ab altesa d'esperit, podent-se tancar en lo quart de sigle que va des del 1833 en què aparegué l'*Oda a la pàtria* de l'Aribau fins a la primera festa dels Jochs Florals de Barcelona» (1916). Recordem que Montoliu, el 1922, també vinculava la Renaixença al període dels Jocs Florals (1922, p. 37). En realitat, sempre hi haurà autors, marginals o no, que mantindran la data de 1859 com el moment de l'inici de la Renaixença. José Tarín-Iglesias, per exemple, encara exclamava: «Fecha inolvidable la del 1 de mayo de 1859. El renacimiento catalán, quiéranlo o no, comienza precisamente este día» (Tarín-Iglesias, 1947, p. 155), i en un sentit similar s'expressava Josep Maria de Sagarra (1954, p. 11-12).

Però les veus més autoritzades, els deixebles de Rubió i Lluch, abandonen aviat la idea que és amb els Jocs Florals que s'inaugura la Renaixença. Ho veiem a *La literatura española en el siglo XIX*, volum III: *Las literaturas regionales*, de Francisco Blanco García, per exemple (1894, p. 42). Lluís Nicolau d'Olwer sentenciava: «Evidentment no tenia raó Víctor Balaguer quan defensava, contra Rubió i Ors, que la renaixença

48. Antoni Rubió i Lluch (1902, p. xv i XIX-XXII), Ferran Soldevila (1926, p. 20), Joan Ruiz i Calonja (1954, p. 417), Manuel Jorba (1998, p. 92-93), Jordi Ginebra (2003, p. 519-521 i 525), etcètera.

49. Ferran RODRÍGUEZ I MASDEU, *Flors d'enguany: Aplech de poesias escullidas dels principals autors llemosins*, Barcelona, Estampa de Lo Porvenir, 1878, p. 5.

50. *Diccionario Salvat enciclopédico popular ilustrado*, vol. II, Barcelona, Salvat y C.ª, ca. 1908, p. 783 (s. v. 'catalán /literatura catalana').

47. *Certamen literario celebrado por la Juventud Católica de Barcelona el día 10 de junio de 1877 para solemnizar el 50.º aniversario de la consagración episcopal de Pío IX*, Barcelona, Imprenta de los Herederos de la V. Pla, 1877, p. 55-57.

de la literatura catalana havia començat amb els Jocs Florals» (1928, p. 9), i és que per a ell la Renaixença arrencava amb Aribau. Nicolau la considerava dividida en tres períodes: el «desvetllament» (d'Aribau a Verdaguer i Guimerà, 1833-1875), l'«esclat» (d'aquests fins a la fi de segle, 1875-1895) i el «consolidament» (1895-...). La Renaixença no s'havia acabat, i la prova és que al final del llibre Nicolau s'adreçava als joves dient-los que «d'ells és el futur de la nostra renaixença» (1927, p. 97-114).⁵¹

En endavant, 1833 serà el moment en què els manuals d'història de la literatura catalana obriran el període de la Renaixença (Comerma, 1923, p. 305; Nicolau, 1927, p. 97; Bertrand, 1933). Manuel de Montoliu, que s'havia apuntat primer a la tesi de l'origen floralesc, corregirà al seu extens estudi sobre Aribau la seva idea anterior: «la Renaixença literària arrenca i té el punt de partida en l'*Oda* d'Aribau», però «el títol i l'honor d'iniciador de la nostra Renaixença pertoca de dret a Joaquim Rubió i Ors, el qual, amb les seves poesies catalanes i amb la iniciativa de la fundació dels Jocs Florals, perseguí amb plena consciència la finalitat de provocar i organitzar una renaixença de la llengua i la literatura catalanes [...]. Aribau no és, doncs, l'iniciador de la nostra Renaixença: és el seu precursor» (1936, p. 180). D'una manera o d'una altra, la data de 1833 serà indefugible, encara que sigui vinculant-la amb la precisió que la publicació de les poesies de *Lo Gayté del Llobregat* constituïa el complement indispensable per fer-la efectiva.

Aquesta idea va ser matisada anys després per qui menys es podia esperar: per Jordi Rubió i Balaguer, el qual va desestimar la idea d'una renaixença literària vinculada prioritàriament a la figura del seu avi i a la importància del seu recull poètic de 1841. Ho va fer seguint la divisió de la història per generacions que havia inaugurat Jaume Vicens Vives per a la Catalunya del Vuit-cents (Vicens, 1958 [1972, p. 189-203]) i que també havia orientat (vegeu *supra*) una aproximació pionera a la Renaixença de Joaquim Molas (1960). A Rubió li va servir per reformular la cronologia tradicional i compactar aquestes generacions dins una visió àmplia de la Renaixença, primer en un capítol del llibre *Moments crucials de Catalunya* (1962), i després, a les pàgines d'una *Història de la literatura catalana* que no va poder acabar (1986).

El 1962, Jordi Rubió encara explicava que *La pàtria* d'Aribau va ser «la pedra bàsica del període que anomenem Renaixença» (Rubió, 1962, p. 312 [la cur-

siva és meva]). És veritat que abans d'aquesta pedra bàsica hi havia hagut una «primera pedra», que era la *Gramàtica* de Ballot (1962, p. 292), però això passa perquè el fil conductor del text de Rubió era la idea que la llengua restaurada marcava l'esperit de la Renaixença.

El cas és que la visió de Jordi Rubió canvia força al capítol que redactarà per incloure'l a la *Historia general de las literaturas hispánicas* dirigida per Guillem Díaz-Plaja —i que no completarà. Abans d'analitzar les opinions de Jordi Rubió i Balaguer al que després serà el volum tercer de la *Història de la literatura catalana*, doncs, convé recordar que les pàgines que va escriure sobre la Renaixença es van publicar pòstumament. Això vol dir que no podem estar segurs que les hagués donat per definitives, i explica que hi hagi algunes contradiccions internes (vegeu Molas [a Rubió, 1989, p. 15-18]), i frases incongruents. Sigui com sigui, la definició que dona del moviment assumeix per primera vegada les afirmacions que s'havien fet sovint sobre els precedents de la Renaixença o sobre una pre-renaixença a finals del segle XVIII o a començament del XIX, però ara amb més decisió: «La Renaixença és el títol que podríem donar al procés cultural i a l'evolució històrica de les terres de llengua catalana des de la Revolució francesa fins a una relativa estabilització del conservadorisme polític el 1874 amb la Restauració» (1986, p. 288). Aquests inicis reculats expliquen algunes afirmacions com que Joan Larios de Medrano aporta, el 1815, «una nota nova en la poesia dels primers dies de la Renaixença» (1986, p. 396).

Per a l'últim Rubió, la Renaixença no era ben bé un període, sinó «un procés. No és un moment cronològicament delimitable en la història literària de Catalunya. No és una data que es pugui indicar amb un any de calendari, que es pugui assenyalar com punt de partença. El nom amb el qual tots coincidim a denominar-lo, no el va rebre dels seus primers fautors o protagonistes. Rubió i Ors no el va esmentar en el seu pròleg al *Gayter*» (1986, p. 290). És clar: com podia designar una cosa que no existia? Les pàgines de Rubió són plenes d'observacions vàlides i interessants, però revelen la falta d'una visió de conjunt definitiva. S'hi barregen intuïcions personals amb opinions heretades poc contrastades. Aquesta perspectiva desenfocada el porta a creure que les afirmacions de Rubió i Ors sobre la necessitat de recuperar la independència literària del català eren àmpliament compartides al seu temps. Rubió i Ors —diu— va formular «el 1841 un programa que sens dubte ja surava en l'ambient del país, però que encara ningú no havia gosat condensar bo i convertint-lo en punt de partença» (1986, p. 436).

És en aquesta època que van aparèixer els grans dubtes sobre l'abast real de la Renaixença, lligats a visions diverses del fenomen. És un període o un moviment? És un fenomen històric o una escola literària?

51. Jordi Rubió s'erra quan interpreta que «aquesta indecisa matisació verbal» [1895-...] indica prou que l'autor tenia els seus dubtes sobre la conveniència de donar al mot tradicional més extensió de la que en realitat li era atribuïble» (1962, p. 290). És al revés: Nicolau li volia donar tanta extensió que renunciava a posar-hi el punt final, un punt que encara no havia arribat —que no havia d'arribar.

Va lligada exclusivament a l'ús de la llengua catalana o inclou també altres escriptors que no l'usaven?

La polèmica es mostra també en la incomoditat de fixar cronològicament l'abast del moviment. Alguns autors fins i tot han expressat dubtes sobre la utilitat de fer-ho, com Josep Maria Domingo (2009*b*, p. 234), Manuel Jorba (2013, p. 11) o Joan-Lluís Marfany (2003, p. 647). A mi em sembla, de tota manera, que si resseguim, com hem fet fins ara, el testimoni dels contemporanis, podem arribar a unes conclusions acceptables, i crec que una solució raonable és millor que deixar la qüestió en la indefinició, i, per tot el que hem vist fins ara, es pot concloure que la Renaixença comença amb els Jocs Florals.

Aquesta afirmació vol dir entronitzar l'any 1859, és clar; no s'entendria una altra cosa. Però, en rigor, el procés es desencadena un any o dos abans, en la perspectiva de la preparació dels Jocs. Alguns símptomes, el 1857 (l'homenatge a Capmany, el primer poema en català de Víctor Balaguer, la segona edició de la *Historia de la lengua y de la literatura catalana* de Pers i Ramona), fan veure que a l'entorn dels fundadors dels Jocs hi havia coses que es movien. A l'Acadèmia de Bones Lletres «el 1857 fou un any excepcional pel que fa a la presència de composicions poètiques a les sessions acadèmiques, totes elles en català excepte “El voto de Jéfté” de Maria Mendoza» (Tomàs, 2018, p. 56). Després, hi ha una successió d'esdeveniments que duen la data de 1858 i que són el resultat de l'organització dels Jocs, no de l'evolució d'un moviment que ve de lluny. És clar que sempre es poden trobar precedents de tot, i precedents dels precedents: totes les coses es poden explicar per l'aparició de fenòmens anteriors. No cal que ens remuntem a les propostes —articles periodístics, deliberacions dels acadèmics de la de Bones Lletres— de convocar concursos poètics i jocs florals. Serà molt més decisiu l'acord del certamen poètic que es dirà Jocs Florals de Barcelona, i que es gesta a l'Acadèmia de Bones Lletres (Miracle, 1960, p. 223-231). La iniciativa, com és sabut (vegeu Ginebra, 1988, p. 65), va anar a càrrec d'Antoni de Bofarull.

Iniciant el moviment de la Renaixença el 1859, tot el que hi ha abans s'ha d'explicar des de la perspectiva de la continuïtat dels corrents de l'edat moderna o de l'entrada del Romanticisme, de la pèrdua de prestigi de la llengua catalana i l'augment de la diglòssia. És clar que això s'oposa a la visió de Joan-Lluís Marfany que, en la crítica que fa del concepte, situa implícitament el centre de gravetat de la (suposada) Renaixença entre 1833 i 1859:

La diglòssia universal triomfa, doncs, a la segona meitat de la dècada dels trenta, és a dir, quan s'imposa finalment la revolució liberal; els resultats pràctics comencen a veure's clarament a la dècada dels cinquanta.

La coincidència cronològica amb la Renaixença és perfecta (Marfany, 2003, p. 640).

Això fa que Marfany hagi insistit en la idea que en aquesta època en realitat no reneix res: «La tal Renaixença no és sinó un solemníssim funeral organitzat en honor de la llengua, que tot just s'acabava de morir, pels mateixos fills que, tot i estimar-la molt, eren els que l'havien escanyada» (Marfany, 2004, p. 52). El 2000 també havia plantejat la incongruència de considerar «renaixença» la literatura que va de 1833 a 1859: «el caràcter “barroc”, per entendre'ns, de molta de la literatura escrita en català entre 1833 i 1859 hauria d'ajudar-nos a revisar la nostra interpretació tradicional d'aquesta i demanar-nos si, en comptes de renaixença, no hauríem de pensar en termes de continuïtat o, fins i tot, potser d'acabament» (2000, p. 9). Marfany ampliarà aquestes consideracions més tard:

És difícil no veure que, per exemple, els poemes de Làrios de Medrano i les *Llàgrimes de la viudesa* de Martí i Cortada —que Piferrer, que ell sí que era romàntic, considerava un *tonto coplero*— prenen molt més sentit com a productes de l'esmentada tradició [d'ascendència barroca] que no pas com a suposat «precedent de la Renaixença», els uns, i «una de les primeres mostres de la Renaixença», les altres. El mateix cal dir de les tres quartes parts, si no més, del material aplegat tant a *Els trobadors nous* com a *Els trobadors moderns* [...]. O dels versos de tots els «tamboriners», «fluviolers» i altres instrumentistes fluvials que constitueixen la conseqüència més directa i palpable de l'aparició de «Lo Gayté del Llobregat» a les planes del *Diario de Barcelona* [...]. «Lo Gayté del Llobregat» ens remet al bucolisme dels Gilets i les Gilettes, ens remet a Fontanella i Garcia [...]. Ell mateix, d'altra banda, admetia, al pròleg famós, que l'entusiasme que hi exhibia pel medievalisme romànticoide era en ell ben recent i que li havia arribat gràcies a les recomanacions d'alguns amics més ben informats (Marfany, 2003, p. 646-647).

El meu desacord amb Joan-Lluís Marfany no qüestiona l'anàlisi dels fets: en qualsevol cas, la seva atenció se centra en una etapa prèvia als Jocs Florals. Però hi ha una conseqüència d'aquesta diferent valoració que requereix que sigui analitzada amb més deteniment, perquè Joan-Lluís Marfany ha rebutjat, també, el paper determinant de la restauració dels Jocs:

Sembla mentida que, durant força més d'un segle, hàgim persistit a creure'ns la història de l'anomenada Restauració del Jocs Florals del 1859 com a moment crucial de la suposada Renaixença. Que al capdavant hi va haver una renaixença del català com a llengua literària [...] és un fet incontrovertible [...]. Però que l'esdeveniment mateix, al seu moment, fos una fita fonamental en un moviment de retorn del català a la plenitud d'ús és demostrablement fals de tota falsedat. Que, ben al con-

trari, la institució així fundada pressuposava justament la consagració oficial de la diglòssia total dins la societat catalana és l'evidència mateixa (Marfany, 2001, p. 63).

El judici és tan contundent que no el puc deixar passar sense sospesar el sentit dels seus arguments. Perquè aquí Marfany continua dins el marc mental d'una Renaixença —ni que sigui una falsa Renaixença— que arrenca dels anys trenta, i que veu en «l'anomenada “restauració” dels Jocs Florals la consagració pública» del moviment (2017, p. 9-10). El que passa aquí és que la seva argumentació es fonamenta sobretot en els anys anteriors als Jocs Florals, i els Jocs s'analitzen com la suposada culminació d'un procés que, en efecte, no té res d'autènticament reivindicatiu pel que fa al català (2018, p. 58-59). A mi em sembla, en canvi, d'acord amb Josep Maria Domingo (2011, 2013a, p. 32-34, i 2018, p. 156), que és a partir dels Jocs i gràcies a la seva continuïtat que comença l'intent de recuperar la dignitat del català literari, perquè al seu entorn s'hi aniran incorporant els diversos sectors de gent que escriuen en català.

Els Jocs no són una cerimònia aïllada, desconectada de l'activitat literària més o menys regular dels escriptors catalans, sinó una plataforma que aglutina al seu voltant, gradualment, totes les iniciatives passades, presents i futures que tenen el català com a vehicle lingüístic. Quan dic passades em refereixo a aquelles formes d'expressió catalana que ja existien paral·lelament als Jocs, o desvinculades dels Jocs (el teatre, la premsa satírica, la literatura didàctica) i que aviat s'hi van anar afegint. L'element que introdueix confusió en aquest procés és que el sector fundacional del moviment és precisament el més castellanitzat, i costa de reconèixer entre els noms d'aquests intel·lectuals profundament diglòssics i fortament identificats amb el patriotisme espanyol (persones com Manuel Milà, Víctor Balaguer, Antoni de Bofarull o Maria Josepa Massanés de González) els responsables de revertir la substitució del català pel castellà. Com escriu Fontana, «quan els cultivadors de la cultura patrícia comencin a usar el català, quasi exclusivament en el terreny d'una poesia romàntica i medievalitzant, no pensaran gens ni mica amb aquest públic [el consumidor de literatura popular en català] que és encara nombrós» (1988, p. 435). Els fautors de la recuperació lingüística són més aviat alguns caps de brot d'una generació següent que es van anar afegint al moviment amb més o menys decisió: gent com Jacint Verdaguer, Frederic Soler, Robert Robert o Dolors Monserdà de Macià.

També Fontana està condicionat per la cronologia tradicional, quan s'interroga sobre el sentit del terme:

¿És lícit d'anomenar això [la literatura dels Jocs Florals] «Renaixença» i d'identificar-ho amb el revifament

de la llengua i la cultura catalanes? Em sembla que no. [...] En la mesura en què no han tingut contacte amb la cultura de la gran massa de la població, i que, en conseqüència, no han influït gens ni mica en ella, és abusiu qualificar de renaixement aquesta activitat d'uns quants lletraferits conservadors i enyoradissos d'un passat tradicional. Sense la continuïtat de la cultura popular [...] no hi hauria hagut renaixement. [...] Sense un fenomen que s'ha desenrotllat en la dècada dels seixanta, fent possible l'empeltament d'un sector de la cultura patrícia [...] amb la cultura plebea que continuava subsistint, no hi hauria hagut mai un autèntic renaixement de la cultura catalana (Fontana, 1988, p. 440-441).

Crec que Fontana pensa fins aquí en una falsa renaixença, la que abusivament comença amb el Romanticisme: una Renaixença en què encara no ha aparegut Jacint Verdaguer; una Renaixença que exclou Frederic Soler i Robert Robert. Quan al final de la citació Fontana parla d'un «autèntic renaixement» queda clar que finalment sí que va existir alguna cosa. Com quan Marfany conclou que «quan la renaixença, finalment, va arribar, va ser a desgrat de la Renaixença» (2003, p. 656). Una renaixença (amb minúscules) després de la Renaixença (amb majúscules; Marfany 2009, p. 390).⁵² A mi em sembla, però, que tot queda més clar si pensem en el *crescendo* d'una Renaixença que va des de 1859 fins a 1877.

Per què fins a 1877? Certament no, si haguéssim de seguir la percepció que en tenien els contemporanis. Els he seguit aquí quan veien com naixia, però no els podem seguir quan, orgullosos del camí recorregut, identifiquen la vitalitat de la Renaixença amb la pròpia de la literatura en català. Jordi Ginebra escriu, polèmicament: «en el cas que acordem que la Renaixença és la consciència d'una necessitat i un procés de recuperació lingüística, caldria dir que el moviment arriba fins al 1939» (1999, p. 19). Però avui ningú no compraria aquesta visió. Ni les altres visions que volien allargar la Renaixença indefinidament.

Això tenia la seva lògica, és clar: la consideració de la Renaixença com un període superador de l'anterior, de decadència, comportava no delimitar-lo pel final. Tancar-lo equivaldria a donar per morta, novament, la literatura en català. Només a partir del moment que la Renaixença torna a ser considerada un moviment té sentit cloure-la quan els objectius de l'escola s'han complert. Però encara som en un temps en què la Renaixença és considerada un període històric. És revelador que en una data com el 1928, Lluís Nicolau d'Olwer hagi de reivindicar els autors del segle XIX perquè la Renaixença ja s'identificava generalment

52. Últimament, però, em sembla que Marfany sí que admetria una cronologia més limitada, i que no rebutjaria una utilització del terme «si es fa correspondre amb un determinat procés situat a les dècades centrals del Vuit-cents» (2018, p. 17).

amb la literatura en català del segle xx: «El procés tan ràpid del seu desplegament, sobretot de la fi del segle ençà, ha fet oblidar gairebé tots els autors del segle XIX» —escriu. I explicant el propòsit de la col·lecció «Antologia», d'Editorial Barcino, la veu així: «“Antologia” vol posar el públic contemporani en contacte directe amb la Renaixença. Amb el mateix esperit que “Els Nostres Clàssics” ho fa per a la literatura antiga, ella donarà de la moderna obres de valor documental i de valor monumental, obres que valguin per explicar un moment i obres que valguin per elles mateixes» (Nicolaou, 1928, p. 8). La literatura moderna, l'actual, és la de la Renaixença. I el 1933, la premsa, les organitzacions i les institucions catalanes celebraran el centenari de la Renaixença com si hagués durat ininterrompudament, fins i tot amb el valor afegit d'aprofitar-ho per rememorar la comunió de les dues renaixences, la catalana i l'occitana —ja no solament provençal (Rafanell, 2006, p. 1022-1027). «Un exemple extrem el tenim en l'obra *Revolució catalanista*, de 1934. Els seus autors, Josep Carbonell i J. V. Foix, posaven a la coberta del llibre un subtítol tan eloqüent com aquest: *Un esperit, un programa nacionals per al segon segle de la nostra Renaixença*» (Ginebra, 2003, p. 531).

Però cap història de la literatura catalana, avui, manté aquesta percepció segons la qual vivim encara a dins de la Renaixença. Ningú no considera que els escriptors autodenominats modernistes, noucentistes o avantguardistes estan inclosos dintre la Renaixença. Quan hem de cloure l'etapa, doncs, que va veure el triomf d'aquell moviment? Els escriptors catalans continuen parlant de Renaixença després de 1877, i de 1883 —la primera vint-i-cinquena dels Jocs Florals (Moliné, 1913)—, però també després de 1892, i de 1906, i de 1934. La idea d'una Renaixença de llarga durada va quallar fins a tal punt que Jordi Rubió i Balaguer, el 1962, encara s'interrogava si caldria «donar com a vigent el període de la Renaixença» abans de concloure que no, que s'havia de donar per acabada «quan semblava assegurada la il·lusió restauradora que els fundadors donaren als Jocs Florals quan els varen instituir. Per tant, quan ja lluiten a la línia de foc les noves generacions literàries incubades per aquella institució. Quan hi triomfen Verdaguer i Guimerà. És a dir, quan fa irrupció a la vida catalana, i no solament a la de les lletres, la generació que va actuar en ideologies i estructures que ja no podien ser representades pels Jocs Florals de Barcelona» (1962, p. 289-290).

La necessitat de tancar el període es va fer evident quan nous corrents estètics, literaris, culturals, ideològics o polítics ja no eren coincidents amb els vells postulats renaixentistes. L'aparició del Modernisme, el decadentisme o el nacionalisme català ja són incompatibles amb la Renaixença entesa com l'escola que va emprendre la restauració literària de la llengua catalana. El 1892, la primera festa modernista, el llibre *La*

tradició catalana de Josep Torras i Bages o les mateixes Bases de Manresa cloïen d'una manera inapel·lable una etapa literariocultural decisiva.

La penúltima gran història de la literatura catalana passava una mica de puntetes sobre el concepte de Renaixença, tot i que li dedica —naturalment— un capítol. La Renaixença apareix més aviat com un període que es clou amb l'inici d'una nova etapa, que és el Modernisme. Es manifestaria «a partir de 1833 (data no exempta de convencionalisme, però que, per damunt dels inconvenients de la mitificació, té una prou objectiva i racional justificació) [...]» i finalitzaria vers 1893, quan ja no seria «capaç de satisfer els nuclis més dinàmics i exigents de la nova generació que hereta encara objectius històrics irrealitzats i irrenunciables, com una ampliació real de la base social del catalanisme, la major incorporació dels clàssics propis i universals i la codificació de la llengua». La ruptura consegüent «es concretarà ràpidament en el Modernisme» (Jorba, 1986, p. 20).

Jordi Ginebra fa un repàs de les opinions dels estudiosos sobre el moment en què s'hauria de posar la data final de la Renaixença, però deixa oberta la qüestió de la data final (2003, p. 531-532). Per a Joaquim Molas, la Renaixença es clou amb la crisi del Romantisme, cosa que data de maneres diverses: el 1874, al pròleg de *Poesia catalana romàntica* (vegeu Ginebra, 2003, p. 530), al 1880 (1979, p. 178) o al 1890 (1960, p. 561, i 2007, p. 294); més tard, Manuel Jorba i Antònia Tayadella, apuntaven al 1877 (vegeu Ginebra, 2003, p. 530). Uns anys després, Magí Sunyer (1996, p. 283) i Manuel Jorba (1994, p. 73, i 1997, p. 354) es decantaven pels principis del noranta. Per a Domingo, també és a partir de 1892 que la Renaixença tanca el seu predomini i s'obre una altra etapa, la de la ruptura modernista (2018, p. 183), però la veritat és que la Renaixença com a tal —no el nom, que perdura durant dècades— ja dona símptomes de crisi uns quants anys abans. És una crisi de creixement: trencament amb els felibres, crítiques per la decadència dels Jocs Florals, proliferació de Jocs Florals comarcals i alternatius (jocs catòlics, jocs gremials, jocs paròdics...). S'haurà de produir allò que no haurien imaginat mai els fundadors dels Jocs Florals: el final de la Renaixença vindrà marcat per la conquesta de la plenitud literària, no pel fracàs del programa restaurador.

Podem esmentar molts fets que provarien aquesta crisi de creixement. O si més no que mostren els primers senyals d'un final d'etapa. La constitució de La Jove Catalunya (1870) aglutinarà el sector més jove del moviment renaixentista, i aquest nucli, molt actiu, va evolucionar des de la reivindicació cultural fins a una major exigència en el terreny polític. Els seus membres tenien adscripcions polítiques diverses, i en una època tan convulsa com la que va de 1873 a 1875 hi va haver tensions, que es van anar suavitzant a partir

de 1875 (Tomàs, 1992,; p. VII i XVIII-XIX). La restauració borbònica, el 1874, va contribuir a apaivagar les diferències entre ells, però els enfrontaments per raons ortogràfiques es van aguditzar. El cas és que, el juny de 1875, La Jove Catalunya es va dissoldre, tot i que encara es va celebrar algun acte de record el 1876 (Tomàs, 1992, p. 233). També és a partir d'ara que sorgiran dins del catalanisme moviments de radicalització catòlica que en algun cas s'expressaran en una clara confrontació amb el sectors progressistes, com hem vist en el cas dels Jocs Florals de la Joventut Catòlica de Barcelona de 1879.

Un altre fet prou rellevant va ser la ruptura de bona part de la Renaixença catalana amb el Felibritge provençal que es produeix el 1876 (Martel, 1992). La «Breve reseña» de Joaquim Rubió i Ors es refereix expressament a l'episodi que va motivar el trencament i al que en va ser el greuge principal:

Lo cierto es que, de los siete veces siete asientos de los que dispone la nueva Academia, los felibres han guardado para sí veinte y nueve y la presidencia, y han destinado a los poetas de esta parte de acá del Canigó y del mar de Provenza, o sea, de Cataluña, Mallorca y Valencia, los veinte restantes. Con lo cual no se han acreditado, a mi ver, ni de generosos [...] ni de justicieros, dado que, aun suponiendo que no sea mayor que el suyo el número de nuestros poetas, si nos llevan ventaja en el de poemas u obras narrativas de alguna extensión,⁵³ la tenemos muy grande sobre ellos en obras dramáticas, hasta el punto de poder gloriarnos hoy de poseer un teatro catalán riquísimo en toda clase de producciones, algunas de ellas de sobresaliente mérito, mientras que su actual literatura carece casi por completo de este género (Rubio, 1877 [1880, p. 225-226]).

La segona meitat de la dècada dels setanta marca també la frontera d'un canvi generacional. Els protagonistes de la restauració dels Jocs —com Aguiló (Tomàs, 1977*b*, p. 143-151)— se'n van distanciant, i quasi tots els autors premiats l'any 1876 ja són joves d'una altra generació. Josep Blanch i Piera, al discurs del secretari del Consistori d'aquell any, els adreça un prec afectuós:

Jo, que admiro tant a la primera generació de nostres literats; jo, que sé que ells foren los qui desbrossaren lo camp y obriren lo camí, los que donaren lo to a las successivas creacions de l'ingeni; jo, que coneix tota la força creadora, tot l'esperit poètic, tota la fermesa y l'entusiasme dels restauradors d'aquesta venerable institució, m'haig de doldre de que a la obra no-ls vejem com necessari fora, si és cert que la experiència és una gran virtut y la paternitat una gran situació que s'imposa

ab dols respecte y produheix sempre la prosperitat de la casa. Jo, que pertanyo a la darrera generació, reclamo des d'est lloch son concurs actiu (Blanch, 1876, p. 68).

Fos com fos, el protagonisme dels Jocs Florals de l'any 1877 va ser, indiscutiblement, per a aquesta segona generació, els nascuts poc abans de 1850, que són els homes que els van fer triomfar literàriament: Àngel Guimerà guanya en una sola tongada els tres premis ordinaris dels Jocs i és proclamat mestre en gai saber, alhora que *L'Atlàntida* de Jacint Verdaguer treu el premi de la Diputació de Barcelona. Crec que amb això es pot donar per tancada una etapa, aquella que, iniciada amb la restauració dels Jocs Florals, s'havia proposat retornar al català la dignitat literària. Em sembla significatiu també que el 1878 es publiqui la primera antologia recopilatòria de poesies premiades als Jocs Florals, el *Llibre d'or de la moderna poesia catalana*, confegida probablement per Josep Narcís Roca i Farreras.⁵⁴

En el desenvolupament de la Renaixença hi veig una evolució que, des de 1859 fins a 1877, tendeix a la integració, i que després de 1877 evoluciona cap a l'entropia, la ramificació. Uns anys abans, Joan Sardà observava que tota la literatura catalana «als ulls de molts no vivia més ni consistia en res més que en los Jochs Florals ni tenia altre caràcter que-l que aquestos duguessen imprès, preocupació u opinió errònea, que, si bé per tal no mereix[er]ia excesiva consideració, havia emperò de ser tinguda en conte per lo general que era» (Tomàs, 1977*b*, p. 133). En canvi, a partir de 1877, aproximadament, la literatura catalana agafa una volada que desborda els Jocs Florals i la mateixa Renaixença com a «sistema [...] on se situen les instàncies que pauten, sancionen, difonen i consagren les pràctiques que configuren el renaixencisme» (Domingo, 2018, p. 184).

Ara s'obre un paisatge nou, més divers i més dispers, en el panorama literari català. A partir dels Jocs de 1875 es percep «un evident retraïment» en la participació dels poetes mallorquins (Tomàs, 1977*a*, p. 136, i 2012, p. 268-283). El 1879 es reprenen els Jocs Florals valencians, que s'aniran celebrant paral·lelament als de Barcelona, i en endavant no cessaran d'augmentar les convocatòries de jocs florals a d'altres ciutats, barris i organitzacions. Als anys vuitanta arriben les primeres irradiacions del Naturalisme. El paper central dels Jocs Florals i del moviment literari renaixentista en sentit estricte ja havia quedat superat en la societat catalana per una vida literària, cultural i política molt més diversificada. És clar que no hem de veure en aquest salt del culturalisme a la lluita política més del que hi ha. No hi ha encara un nacionalisme català an-

53. La «Breve reseña» va ser llegida el 3 i 17 de febrer de 1877, de manera que no havia estat premiada encara *L'Atlàntida* de Jacint Verdaguer.

54. Ho dedueixo de la dedicatòria seva que figura a l'exemplar del llibre de la meua biblioteca.

tagònic del nacionalisme castellà (Fradera, 1992, p. 125; Marfany, 1992). Però estava a punt d'aparèixer. Al final de la seva vida, Verdaguier expressava en una entrevista que al principi el catalanisme anava a remolc de la Renaixença, però que després va ser la Renaixença la que va anar a remolc del catalanisme: «Es un caso digno de nota. Con el renacimiento de la lengua y literatura catalanas ha surgido el movimiento político. Hoy es en gran parte este el que sostiene aquel» (Pagano, 1904, p. 123).

9. RECAPITULACIÓ

La Renaixença, «aquell moviment al qual no podem assenyalar data precisa de partida, però que triomfa el segle XIX», va escriure una vegada Jordi Rubió i Balaguer. És clar que també va escriure, al mateix lloc, que «l'any 1833 va sonar una *hora crucial* per a Catalunya». O que «l'hora [de la instauració dels Jocs Florals de Barcelona] fou també *crucial* per a la Renaixença» (1962, p. 293, 300 i 320). Després de tantes afirmacions contradictòries com hem vist al llarg d'aquest treball, es fa difícil dir que, tradicionalment, la Renaixença s'ha fet començar el 1833. De tota manera, és la data que ha quedat marcada en els manuals escolars i en l'opinió pública no especialitzada. L'any 1933 es va celebrar amb nombroses iniciatives el centenari de la Renaixença, i el 1983, el cent cinquantesim aniversari (Tayadella 1983). D'alguna manera la data s'havia fet insubstituïble. Aquest any, que és el de la mort de Ferran VII i la fi consegüent de l'etapa absolutista que, en el terreny cultural, havia dificultat el desenvolupament dels nous corrents que triomfaven a Europa, determina un canvi de context estètic i cultural. El triomf del Romanticisme és un fet, i justament en aquest mateix any es publica el poema *La pàtria*, primer text català que reflecteix els temes del nou moviment. Cent anys més tard, Joan Estelrich s'ho mirava des d'aquesta perspectiva:

1933. És una xifra pitagòrica, misteriosa. Aquest 33 sembla presidir els destins de la nova Catalunya. És el setè centenari de la naixença de Ramon Llull: data simbòlica per a la catalanitat de Mallorca. És el cinquè centenari de la mort del Dissortat [= Jaume d'Urgell]: principi de la decadència. Coincideix amb el centenari primer del Ressorgiment: «Oda a la Pàtria». Coincideix gairebé amb les primeres llibertats reconegudes. És justament el centenari de la mort de Cabanyes: experiència tràgica; per la forma, clou un període; per l'esperit, n'obre un altre. Entre tots aquests esdeveniments hi ha un lligam intern; aquestes dates no poden ésser fruit de la casualitat, sinó de la causalitat (Estelrich, 1934, p. 23).

Malgrat tot, que la instauració dels Jocs Florals s'ha de considerar l'inici d'un procés nou i no la confirma-

ció de l'existència prèvia del moviment es prova amb aquells primers testimonis en què es veu com, el 1859, els seus promotors no estaven gens segurs que pogués triomfar. És prou revelador que el 1862, des de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, l'acadèmic Víctor Arnau presentés una memòria «sobre el uso de la lengua catalana, comenzando por vindicar la importancia de dicho idioma “mal calificado de dialecto” y enumerando algunos de los síntomas de su decadencia que hacían temer que en época tal vez no lejana deje de ser lengua viva» (Miret, 1917-1921, p. 325). En aquells primers anys, la percepció de la vitalitat del català era ben lluny de la idea de viure una renaixença de l'idioma. La clau de l'èxit inesperat rau en les incorporacions al nucli del moviment i que provenien d'uns altres espais socials.

La periodització tradicional, igualment com la indefinició cronològica que pretén superar-la, afavoreixen un fals relat sobre els fets. Josep Maria Domingo es refereix al concepte heretat de Renaixença com «un model interpretatiu acumulatiu i obert, integrador de tot allò que de prop o de lluny sigui susceptible de ser pres com a indicatiu, o com a testimoni, de redreçament col·lectiu [...]. Aquest model continua gaudint d'un crèdit i d'una presència social sòlids: continua essent ben present en l'àmbit publicístic, l'escolar, l'acadèmic o l'editorial. Però en realitat l'observació atenta dels fets en desmenteix la validesa» (2013a, p. 26-27).

Efectivament: a partir de 1830, el conreu, contra corrent, de la llengua catalana el trobem més en els grups vinculats a l'estètica tardobarroca i rococó que no pas als intel·lectuals romàntics liberals que després empraran la restauració dels Jocs Florals. Com escrivia en un altre lloc, «el gran gruix de la literatura que es produeix en català fins al final de la dècada dels 50 del segle XIX es fa des de fora del Romanticisme i al marge d'una suposada renaixença —que amb prou feines si es veu» (Rossich, 2013, p. 25). Si ens limitem als autors d'abans dels Jocs Florals, els noms de Josep Maria Bonilla, Miquel Anton Martí, Tomàs Aguiló, Antoni Febrer i Cardona, Josep Bernat i Baldoví, Pau Estorch i Siqués, Josep Subirana, els membres de la Societat Pírica (1843), els redactors de *Lo pare arcàngel* (1841) o *Lo verdader català* (1843), l'anònim autor del *Cant de les veritats* (1857) o el de l'adaptació de *La pagesa virtuosa* (1858), no són els més romàntics. I si alguns d'aquests van acabar sent incorporats a la nòmina dels renaixentistes va ser d'una manera accidental o sobrevinguda, com és el cas també de *Lo verdader català*, rescatat tardanament per Josep Maria Casacuberta com el primer òrgan periodístic de la Renaixença (Casacuberta, 1956; vegeu Marfany, 2003, p. 649-650).

A mesura que aconsegueix imposar i expandir el seu ideari, la Renaixença tendirà a integrar tots els escriptors que escriuen en català. I en la majoria dels casos ho aconseguirà. Des d'un primer moment n'ha-

vien format part escriptors mallorquins, bé que residents a Barcelona: Miquel Victorià Amer, Josep Lluís Pons i Gallarza, Marià Aguiló (Tomàs, 2012). D'una manera més distant, s'hi incorporaran els valencians: Teodor Llorente, Jacint Labaila, Vicent Wenceslau Querol (Roca, 2012). Més endavant, els historiadors del moviment faran el mateix absorbint territoris limítrofs. Un cop identificada la Renaixença amb el Romanticisme, hi incorporen tota la literatura en català i castellà des de *La pàtria* d'Aribau, i més enrerencara, des del periòdic *El Europeo* (1823); un cop convertida en un període, hi afegeixen moltes obres en català que no surten del grup que es mou a l'entorn de la Reial Acadèmia de Bones Lletres i dels Jocs Florals, o d'altres que ni tan sols són romàntiques. És clar que, si sota el concepte de Renaixença hi fem entrar tantes coses, el terme no serveix per caracteritzar res: acaba sent un període elàstic, sense principi ni fi.

Tot això explica l'equívoc que a la llarga es produirà quan es confondrà el que era, originàriament, un moviment literari amb un període històric; quan al període de la «Decadència» succeeix el de la Renaixença. Això ho solucionava tot, perquè no calia justificar l'estètica ni la intenció dels textos. Però una anàlisi més atenta revelava la feblesa de l'artefacte conceptual. La discrepància s'anirà resolent en les últimes dècades preferint la consideració de moviment, però no s'ha resolt encara la qüestió de si tots els escriptors romàntics (en català i en castellà) s'han de considerar inclosos a la Renaixença o si només en formen part els qui comparteixen la idea de cultivar literàriament la llengua catalana. Per a Manuel Jorba,

la Renaixença, tal com es manifesta, té els orígens vinculables al triomf i a la perduració del Romanticisme en la complexitat de les seves manifestacions, i, per tant, ni els seus orígens ni el primer i principal desenvolupament no s'han de vincular de manera excloent al creixement de l'ús de la llengua catalana (en poesia). Cal prendre en consideració per això una gran part de les iniciatives culturals i, sobretot, dels autors de l'època representatius de l'estètica i dels valors romàntics, en els diversos camps relacionats [...], com la difusió i l'especulació filosòfica, les del dret, les de la filologia, les de la història literària, les de l'arqueologia, etc. (Jorba, 1999, p. 20).

Últimament, Jorba ha insistit en aquest sentit ampli del concepte, afirmant que no s'ha de «reduir la Renaixença a l'àmbit de la literatura —i per tant al de la llengua— i com a conseqüència a situar-ne fora tota manifestació no literària o que no coincideixi amb l'àmbit d'influència dels Jocs Florals» (2013, p. 95).

El problema és que això obliga a incloure entre els integrants del moviment iniciatives i personalitats contràries a un objectiu tan característicament renaixentista —entesa la Renaixença com s'entén avui— com la reivindicació de l'ús de la llengua catalana.

Molts judicis desenfocats i moltes justificacions força des s'eviten simplement adoptant un sentit més restringit del concepte, el que va suscitar el terme específic de «renaixença». A mi em sembla que és incongruent incloure entre les iniciatives sorgides de la Renaixença una revista que no va publicar mai res en català ni va manifestar el més mínim interès per la literatura catalana com *El Europeo*; que és contradictori comptar entre els renaixentistes un Pau Piferrer⁵⁵ que es burlava de Rubió i Ors perquè versificava en català; que és confusionari considerar renaixentista un Jaume Tió i Noè que no veia cap anomalia a fer parlar en castellà els personatges catalans dels seus drames. Però tot això s'esdevenia abans de 1850. En aquella època, tampoc Joan Cortada ni Víctor Balaguer no hi veien cap problema, a tractar en castellà temes catalans. No és més didàctic reprendre la percepció dels contemporanis i considerar que és que la Renaixença encara no havia començat?

La meua concepció de la Renaixença no es basa en episodis aïllats interpretables com una recuperació de vitalitat literària, ni en l'atestació documental de més o menys escrits en català, sinó en el fet que és un moviment que propugna l'ús del català com a llengua literària i planteja un programa col·lectiu per dur-ho a la pràctica. Simplement, qualsevol altra concepció em sembla que indueix a males interpretacions i no pot evitar les contradiccions. Tot allò que queda a fora d'aquest projecte concret (perquè no hi estableix complicitat, o perquè s'hi oposa) s'ha d'estudiar al marge de la Renaixença. A propòsit dels escriptors valencians d'aquest moment, Ferran Archilés i Manuel Martí escriuen: «Revisada la interpretació tradicional que presentava la Renaixença valenciana com un fillol de la del Principat, ha anat prenent importància la labor feta pels romàntics valencians» (2001, p. 162; vegeu Simbor, 1987). És cert que tota aquesta literatura en català va quedar arraconada, però jo crec que la imprescindible exhumació de tota aquesta labor s'explica més bé si no l'adscrivim en bloc a la Renaixença.

Jo definiria la Renaixença com el moviment, aglutinat a l'entorn de la institució dels Jocs Florals, que reivindica la recuperació del conreu literari de la llengua catalana, i al qual s'afegiran gradualment els diversos grups de persones (de formació i d'ideologies diferents) que escriuen en aquell moment en català. A la llarga, encara que això inicialment no estava previst, el moviment posarà les bases per al futur desenvolupament del catalanisme polític en totes les seves facetes. Aquesta perspectiva conceptua una Renaixença més tardana i centrada en la recuperació lingüística i literària del català. El seu abast cronològic coincideix amb el

55. Em sembla simptomàtic d'un canvi actual de perspectiva el títol d'un article de Jordi Albertí i Oriol: «Pau Piferrer (1835-1848): tretze anys d'activitat intel·lectual al marge de la Renaixença» (2002).

que per a Montoliu és «l'època heroica de 1859-77» dels Jocs Florals (1922, p. 232) i «la quarta etapa de la Renaixença, la més representativa perquè fou la que va aconseguir incorporar tots els gèneres literaris al conreu de la llengua catalana» de Jordi Rubió i Balaguer (1986, p. 303). L'origen de la Renaixença, doncs, l'espurna que encendrà el foc no s'ha de buscar en les figures d'Aribau o de Rubió i Ors, sinó a l'Acadèmia de Bones Lletres. La gran victòria de la Renaixença és que va acabar integrant la majoria dels escriptors en català i fins alguns que havien escrit abans (Aribau, Villarroya). Per dir-ho amb les paraules de Josep Maria Domingo, la Renaixença va acabar esdevenint «una marca imbatible [...] d'identitat grupal» (2009b, p. 221, i 2018, p. 159).

He procurat exposar ordenadament la perspectiva que m'ofereixen la història i la historiografia de la Renaixença catalana. La bibliografia sobre la matèria, com sap tothom, és ingent. No he pogut referir-me a totes les aportacions dels diferents estudiosos, i m'he entretingut en les que m'han anat més bé per descabdellar el meu discurs. En tot cas, he trobat en els treballs de Joan-Lluís Marfany un important estímulo per avançar en aquest camí. Diferent en la forma, la impugnació del concepte de Renaixença que fa Joan-Lluís Marfany em sembla que no contradiu, en el fons, la meua lectura dels fets. Ell nega l'existència d'una Renaixença autèntica a la primera meitat del segle XIX; jo he procurat demostrar que encara no havia nascut, i que l'existència d'aquest fenomen és una reconstitució posterior. Marfany explica que al final, «als anys del Sexenni» (2009, p. 390), és quan comença una renaixença de debò, però que no va ser aquesta la Renaixença que surt a les històries de la literatura; jo m'estimo més dir que és ara quan la Renaixença comença a existir. Els Jocs Florals són el fonament que la sustentaran.

La meua explicació dels sectors que s'afegeixen a la Renaixença comandada inicialment pel sector fundacional es pot equiparar en certa mesura a la distinció que fa Josep Fontana entre un «sector floralesc» i un «sector popular» dintre la Renaixença (1988, p. 440), i pot respondre a la pregunta que se'n deriva, «si no és d'aquí que arrenca l'autèntica renaixença cultural del català» (Marfany, 2003, p. 647). Jo crec que no arrenca d'aquí, però sí que triomfa per aquí. És oportú de recordar l'anàlisi que ja n'havia fet feia temps Pere Coromines:

En la revisió de valors que cal fer del vuitcentisme català caldrà rebaixar molt la mesura dels mèrits que s'ha atribuït a l'episodi del romanticisme erudit i situar en el seu veritable lloc els homes que, com Frederic Soler, foren els poetes del poble, els que el llevaren en massa amb l'impuls de la pròpia ascensió. El menyspreu del qual els ha fet víctimes la generació que ens ha precedit [= la generació del Noucentisme] és dramàticament injust, per-

què a ells es deu, en gran part, que la renaixença catalana no hagi fracassat com tantes d'altres que no saberen interessar el poble en la restauració del pensament nacional (Coromines, 1933, p. 29).

Sense compartir el to providencialista de l'explicació de Pere Coromines, és clar que la Renaixença va triomfar gràcies als sectors que no havien perdut la connexió amb la tradició literària de la llengua catalana, i que sempre l'havien vista com un mitjà d'expressió i no tan sols, o no sobretot, com un objecte d'estudi. Potser la clau de tot plegat és aquesta confluència: d'una banda, els qui només volien erigir un monument a la literatura catalana, i, de l'altra, els qui es van trobar que allò que feien tan modestament era digne d'un monument.⁵⁶

Segurament, la divisió en tres sectors peca d'esquematisme. Però pot valer com a estratègia didàctica. Una anàlisi més aprofundida revela rivalitats i dissensions a l'interior de cada grup. Són aquests desajustos els que faciliten les incorporacions de nous escriptors d'ideologies diverses, i que en definitiva possibiliten l'èxit del moviment. Un menestral desclassat com Rubió i Ors, però profundament catòlic, que s'inicia com a poeta d'inspiració popular (vegeu Domingo, 2013b, p. 83-85) i edita el Rector de Vallfogona, farà de pont perquè un futur capellà com Verdaguer se senti ben acollit a la Renaixença. Marià Aguiló, que es va estrenar com a poeta dialectal, però que després adoptarà una perspectiva que abraça tots els Països Catalans, serà especialment actiu incorporant persones de fora de Barcelona, com els poetes mallorquins, Jacint Verdaguer i el grup de Vic o Josep Subirana. Un progressista com Víctor Balaguer, en fi, pot facilitar l'encaix de personatges esquerranosos com Anselm Clavé, Robert Robert o Frederic Soler.

Naturalment, en totes aquestes persones hi ha canvis: evolucionen, presenten contradiccions, originen conflictes personals. Sovint s'ha generalitzat massa, parlant dels actors del moviment. En rigor, els homes de la Renaixença no són els iniciadors, o responsables, de la diglòssia que presideix els usos lingüístics, al conjunt dels països de llengua catalana, en els dos primers terços del segle XIX; el que succeeix és que els promotors de la Renaixença provenen, paradoxalment, del sector més castellanitzat (vegeu Aguiló, 2014, p. 111, 116 i 121). Els qui es van proposar de fer renéixer la literatura en català eren, naturalment, els qui la creien

56. Una idea similar, lligada a una voluntat de dominació de la burgesia que em sembla inexacta, o forçada, es troba en Fradera: «un dels fonaments més sòlids dels nacionalismes contemporanis: la llengua parlada per les classes subalternes els serà retornada pels intel·lectuals de la burgesia emergent, en el període de construcció de les cultures nacionals modernes, però els serà retornada associada a uns valors simbòlics i d'identificació que abans no tenia» (1992, p. 152-153).

morta. Els qui la consideraven viva —eclesiàstics com Francesc d'Assís Aguilar, autor dels *Plants de la llengua catalana* (1861); menestrals com Frederic Soler, autor de les gatades que parodiaven el Romanticisme; els escriptors de sainets i els col·laboradors de revistes satíriques, com Conrad Roure i Robert Robert; els aristòcrates desvagats de la Societat Pírica (Rossich, 2013)— els qui la creien viva, deia, ja la feien servir rutinàriament.

Quan s'acusa els representants de la Renaixença de contradictoris en la reivindicació de la llengua, de deslleials o de poc combatius, s'oblida aquest fet cabdal. Si es pensa en els noms dels diguem-ne culpables, es pensa en una etapa anterior, i en queden al marge precisament els escriptors més catalanitzats. També les simpaties carlines del sector que hem anomenat clerical es van diluint a partir de la restauració de 1874 (Serrabassa, 2017, p. 301). El gran triomf de la Renaixença va ser la confluència de sectors tan diversos en un mateix projecte. I la paradoxa és que va triomfar gràcies als que s'hi van afegir tard, quan ja feia més o menys temps que escrivien en català perquè la literatura catalana no havia mort, és clar que no, com Soler o Verdaguer (hi ha alguns casos especials: Rubió i Ors o Aguiló tenien arrels en la literatura popular i dialectal). A una altra escala, més inestable, a València passa el mateix amb un autor popular com Constantí Llombart respecte de Teodor Llorente (vegeu Fuster, 1976, p. 166). Aquells venen d'una tradició literària viva, la del vallfogonisme, de la qual renegaran per ser acollits al nou cànon romàntic. Vet aquí una altra paradoxa: aquests autors han de renunciar als seus orígens per ingressar a la Renaixença: Verdaguer, al seu neoclassicisme (el de *Dos màrtirs de ma pàtria*, publicat al 1865); Soler, al seu antiromanticisme (les paròdies de les seves *gatades*). Ben mirat, però, és el que va passar també amb alguns autors de l'etapa anterior a 1859: Rubió es va haver de fer perdonar la seva devoció pel Rector de Vallfogona (Mestres, 2000, p. 648), i Aguiló va abandonar el dialectalisme.

Al final dels seixanta i la dècada dels setanta, l'autèntica època de plenitud de la Renaixença, la inestabilitat política, la Gloriosa i el destronament d'Isabel II, l'efímera entronització d'Amadeu I, la instauració i el fracàs de la Primera República, l'aparició del catalanisme militant i l'associacionisme, la restauració borbònica, la utilització política del moviment de la Renaixença, van contribuir a tenyir el moviment d'una complexitat més gran. Els canvis són d'ordre molt diversos. El 1879 apareix el primer diari escrit íntegrament en català, el *Diari Català*, amb la vocació de formar una consciència política catalanista. El 1881, *La Renaixensa* passa a ser un diari de caràcter polític. El mateix any apareix *La Tramontana*, setmanari republicà i lliurepensador, amb trets anarquistes... També és ara que sorgiran les primeres organitzacions polítiques del

catalanisme (el Primer Congrés Catalanista es va celebrar el 1880; el Centre Català es funda el 1882; la Lliga de Catalunya, el 1887; la Unió Catalanista, el 1891). La Renaixença, el moviment literari que havia crescut en progressió geomètrica des de les primeres convocatòries dels Jocs Florals, deixa pas a una societat molt més variada políticament, ideològicament i estèticament (Cattini, 2015, p. 123-130). I és aquesta societat més complexa la que, en una nova etapa del catalanisme, concebrà la proposta de les «Bases per a la Constitució Regional Catalana», les Bases de Manresa.

BIBLIOGRAFIA

- Aguiló, 1862 = AGUILÓ Y FUSTER, Mariano. «Discurs del senyor don ..., altre dels mantenedors». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1862*. Barcelona: Llibreria de Salvador Manero, 1862, p. 145-149.
- Aguiló, 1888 = AGUILÓ, Marian. «Discurs del senyor president del Consistori D. ...». A: *Jochs Florals de Barcelona: Any XXX de llur restauració*. Barcelona: Estampa de «La Renaixensa», 1888, p. 48-59.
- Aguiló, 2014 = AGUILÓ, Marià. *Cartes sobre el Renaixement: Materials*. Ed. a cura de Margalida Tomàs. Lleida: Punctum, 2014.
- Albertí, 2002 = ALBERTÍ I ORIOL, Jordi. «Pau Piferrer (1835-1848): tretze anys d'activitat intel·lectual al marge de la Renaixença». *Revista de Catalunya*, 169 (gener 2002), p. 85-99.
- Almirall, 1878 = ALMIRALL, Valentí. «El Renacimiento catalán». A: *Obra completa*. Vol. I: 1867-1879. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2009, p. 749-768. [La primera edició va aparèixer a *La Imprenta* (8 i 11 agost, 8 i 28 setembre, 3 i 6 octubre 1878)]
- Almirall, 1880 = ALMIRALL, Valentí. «Clavé-Soler-Balaguer». A: *Obra completa*. Vol. II: 1880-1884. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2013, p. 354-365. [La primera edició va aparèixer al *Diari Català* (2, 9, 10, 11, 14 i 17 desembre 1880)]
- Almirall, 1884 = ALMIRALL, V[alenti]. «L'Adeu siau turóns d'en Aribau». *L'Avens*, III (1884), p. 545-554.
- Amade, 1924 = AMADE, Jean. *Origines et premières manifestations de la Renaissance littéraire en Catalogne au XIXe siècle*. Tolosa: Édouard Privat; París: Henri Didier, 1924.
- Angelon, 1881 = ANGELON, Manuel. «Biografia de don Buenaventura Carlos Aribau leída en el Ate-neo Barcelonés el día 22 de junio de 1877». *Boletín del Ateneo Barcelonés*, 7 (1881), p. 209-221.
- Anguera, 1992 = ANGUERA, Pere. «La Renaixença a Reus. Notes sòcio-ideològiques». *Estudis Universitaris Catalans*, xxvii [= *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*. Vol. I] (1992), p. 281-296.

- Anònim, 1870 = ANÒNIM. «Observacions sobre la moderna restauració literaria de Catalunya (*acabament*)». *La Gramalla*, 3 (28 maig 1870), p. 1.
- Anònim, 1879 = ANÒNIM. «[Joventut Catòlica de Barcelona]». *Revista Popular*, IX (1879), p. 7-8.
- Anònim, 1980 = ANÒNIM. «Pròleg a la present edició». A: *La cuynera catalana*. Barcelona: Alta Fulla, 1980.
- Archilés i Martí, 2001 = ARCHILÉS, Ferran; MARTÍ, Manuel. «Satisfaccions gens innocents. Una reconsideració de la Renaixença valenciana». *Afers*, 38 (2001), p. 157-178.
- Artís, 1933 = ARTÍS, Josep. *Tres conferències sobre teatre retrospectiu*. Barcelona, Publicacions de la Institució del Teatre, 1933.
- Aulèstia, 1874 = AULÈSTIA Y PIJOAN, A[ntoni]. «Trascendència del catalanisme». A: BRIZ, Francesc Pelayo. *Calendari català del any 1875*. Barcelona: Estampa de La Renaxensa, 1874, p. 82-84.
- Balaguer, 1859 = BALAGUER, Víctor. «Discurs del senyor don ..., altre dels mantenedors». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1859*. Barcelona: Llibreria de Salvador Manero, 1859, p. 177-183.
- Balaguer, 1863 = BALAGUER, Víctor. *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*. Vol. V. Barcelona: Librería de Salvador Manero, 1863.
- Balaguer, 1866 = BALAGUER, Víctor. «Apuntaments y datos que, al mateix temps que de prólech a estas poesías, poden servir també per a la historia de la moderna literatura catalana». A: BALAGUER, Víctor. *Esperansas y recorts: Poesías catalanas que forman la segona part del Trovador de Montserrat*. Barcelona: Jaume Jepús [a la coberta, Llibreria [...]] Lluís Niubò], 1866, p. 29-86.
- Balaguer, 1868 = BALAGUER, Víctor. «Discurs del senyor president del Consistori D. ...». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1868*. Barcelona: Llibreria de A. Verdaguer, 1868, p. 27-44.
- Balaguer, 1895 = BALAGUER, Víctor. *Los Juegos Florales en España: Memorias y discursos*. Barcelona: Tipolitografía de Luis Tasso, 1895.
- Balaguer, 1897 = BALAGUER, Víctor. *El regionalismo y los Juegos Florales*. Madrid: Viuda de M. Minuesa de los Ríos, 1897.
- Balaguer, 1899 = BALAGUER, Víctor. *Añoranzas: Memorial de cosas que pasaron (Epistolario)*. Madrid: Imprenta de la Viuda de M. Minuesa de los Ríos, 1899.
- Balaguer i Merino, 1868 = [BALAGUER I MERINO, Andreu]. «De nostra literatura». *Lo Gay Saber*, 32 (20 juny 1869), p. 249-250.
- Bernat, 1916 = BERNAT I DURÁN, Josep. *Ànima catalana: Literatura catalana del segle XIX*. Barcelona: Impremta d'Antoni Virgili, 1916.
- Bertrand, 1933 = BERTRAND, J[ean]-J[acques] A[chille]. *La littérature catalane contemporaine: 1833-1933*. París: Belles Lettres, 1933.
- Blanch, 1876 = BLANCH, Joseph. «Memoria del Sr. Secretari». A: *Jochs Florals de Barcelona: Any 18 de llur restauració*. Barcelona: Estampa de la Renaixensa, 1876, p. 65-79.
- Blanco, 1894 = BLANCO GARCÍA, Francisco. *La literatura española en el siglo XIX*. Vol. III: *Las literaturas regionales y la hispano-americana*. Madrid: Sáenz de Jubera Hermanos Editores, 1894.
- Bofarull, 1854a = BOFARULL, Antonio de. «Restablecimiento de los Juegos Florales». *Diario de Barcelona* (19 maig 1854), p. 3588-3591.
- Bofarull, 1854b = BOFARULL, Antonio de. «Estudios históricos. La lengua catalana». *Diario de Barcelona* (1 agost 1854), p. 5506-5508.
- Bofarull, 1855 = BOFARULL, Antonio de. «Catalanismo no es provincialismo». *Diario de Barcelona* (30 gener 1855), p. 871-873.
- Bofarull, 1857 = BOFARULL, Antonio de. *La lengua catalana considerada históricamente: Discurso leído en la sesión pública inaugural de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, el día 8 de noviembre de 1857*. Barcelona: Imprenta Nueva de Jaime Jepús y Ramón Villegas, 1858.
- Bofarull, 1859 = [BOFARULL, Antoni de]. «Memoria del Secretari». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1859*. Barcelona: Llibreria de Salvador Manero, 1859, p. 27-57.
- Bofarull, 1864 = BOFARULL, Antonio de. *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*. Barcelona: Librería de El Plus Ultra, 1864.
- Bofarull, 1865 = BOFARULL, Antoni de. «Discurs del senyor President del Consistori D. ...». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1865*. Barcelona: Llibreria de A. Verdaguer, 1865, p. 23-33.
- Bofarull, 1874 = BOFARULL, Antoni de. «La desinència del plural femení». *La Renaxensa*, IV (1874), p. 3-5.
- Bofarull, 1883 = [BOFARULL, Antoni de]. «Discurs y Memoria del Sr. Secretari». A: *Jochs Florals de Barcelona: Any XXV de llur restauració: MDCCCLXXXIII*. Barcelona: Estampa de La Renaixensa, 1883, p. 43-58.
- Botet, 1873 = BOTET I SISÓ, Joaquim. «Tendencia y carácter de la moderna literatura catalana». *La Renaxensa*, 28 (1 desembre 1873), p. 325-326.
- Briz, 1865 = B[RIZ], F[rancisc] P[elagi]. «Jochs Florals de Barcelona». A: *Calendari català del any 1866*. Barcelona: Llibreria d'Estanislao Ferrando Roca, 1865, p. 74-81.
- Briz, 2017 = BRIZ, Francesc Pelai. *Lo llibre de ma vida*. Lleida: Punctum, 2017.
- Cahner, 1998 = CAHNER, Max. *Literatura de la revolució i la contrarevolució (1789-1849): Notes d'història de la llengua i de la literatura catalanes*. Vol. I. Barcelona: Curial, 1998.
- Cahner, 2002 = CAHNER, Max. *Literatura de la revolució i la contrarevolució (1789-1849): Notes d'histò-*

- ria de la llengua i de la literatura catalanes*. Vol. II* i II**. Barcelona: Curial, 2002.
- Cambouliu, 1857 = CAMBOULIU, F[rançois] R[omain]. *Essai sur l'histoire de la littérature catalane*. París: Durand, 1857 [Traducció catalana: CAMBOULIU, F[rançois] R[omain]; MILÀ Y FONTANALS, Manuel. *Historia de la literatura catalana antiga: Aplech d'estudis per la seva formació*. Vol. I. Barcelona: Biblioteca Clàssica Catalana, 1910, p. 1-157]
- Canalejas, 1857 = CANALEJAS, Francisco de Paula. «Estudios críticos. Poetas catalanes contemporáneos». *El Museo Universal*, 14 (30 juliol 1857), p. 109-111.
- Carnicer, 1963 = CARNICER, Ramón. *Vida y obra de Pablo Piferrer*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1963.
- Carrera, 1959 = CARRERA Y PUJAL, Jaime. *La universidad, los institutos, los colegios y las escuelas de Barcelona en los siglos XVIII y XIX*. Barcelona: Editorial Bosch, 1959.
- Casacuberta, 1956 = CASACUBERTA, Josep Maria de. 'Lo Verdader Català': *Primer òrgan periodístic de la Renaixença (1843)*. Barcelona: Editorial Barcino, 1956.
- Casacuberta, 2005 = CASACUBERTA, Margarida. «Els valors de la Renaixença: sobre Barcelona, l'orgull burgès i el treball dels catalans». A: GRAU, Ramon (coord.). *La ciutat i les revolucions, 1808-1868*. Vol. III: *La cultura a l'època romàntica* [= *Barcelona: Quaderns d'Història*, 12], Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2005, p. 53-79.
- Casella, 1918 = CASELLA, Mario. «Agli albori del romanticismo e del moderno rinascimento catalano». *Rivista delle Biblioteche e degli Archivi*, XXIX (1918), p. 81-210. [Reproduït a: CASELLA, Mario. *Saggi di letteratura provenzale e catalana*. Bari: Adriatica Editrice, 1966, p. 307-361]
- Castellanos, 1856 = CASTELLANOS DE LOSADA, Basilio Sebastián. «Discurso o más bien reseña histórico-arqueológica sobre las lenguas, idiomas, dialectos y escrituras en general, y en particular de España». A: *Álbum de Azara*. Madrid: Imprenta de D. Alejandro Fuentenebro, 1856, p. 125-210.
- Cattini, 2015 = CATTINI, Giovanni C. «L'eclosió i la politització d'una identitat catalana diferencial (1860-1898)». A: SABATÉ, Flocel (dir.). *Anàlisi històrica de la identitat catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 19-132.
- Collell, 1908 = COLLELL, Jaume. *Memòries d'un noy de Vich*. Vic: Gazeta Montanyesa, 1908.
- Comerma, 1923 = COMERMA VILANOVA, Josep. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Editorial Políglota, 1923.
- Coromines, 1933 = COROMINAS, Pere. «Interpretació del Vuitcents català». *La Revista*, XIX (gener-juny 1933), p. 20-35. [Edició en llibre: COROMINES, Pere. *Interpretació del Vuitcents català*. Barcelona: Publicacions de La Revista, 1933]
- Díaz-Plaja, 1934 = DÍAZ-PLAJA, Guillem. «Pre-Romanticisme i Pre-Renaixença». *Revista de Catalunya*, 77 (abril 1934), p. 21-33.
- Domingo, 2003 = DOMINGO, Josep M[aria]. «Ser poeta. Sobre el *Roudor de Llobregat* de Joaquim Rubió i Ors». A: CABRÉ, Rosa [et al.] (ed.). *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*. Vol. I. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 357-370.
- Domingo, 2005 = DOMINGO, Josep M[aria]. «Sobre els estudis i edicions recents de literatura catalana del segle XIX. Notes per a una sinopsi». *Anuari Verdaguier*, 13 (2005 [2007]), p. 249-276.
- Domingo, 2007 = DOMINGO, Josep M[aria]. «De literatura catalana en l'Espanya liberal: la *Historia del Renacimiento literario contemporáneo* de Francisco M. Tubino (1879-1881)». A: CABRÉ, Rosa; DOMINGO, Josep M. (ed.). *Estudis sobre el positivisme a Catalunya*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Vic: Eumo, 2007, p. 191-266.
- Domingo, 2009a = DOMINGO, Josep M[aria]. «L'època del romanticisme». A: ROSSICH, Albert (coord.). *Panorama crític de la literatura catalana*. Vol. IV: CASSANY, Enric (dir.). *Segle XIX*. Barcelona: Vicens-Vives, 2009, p. 29-61.
- Domingo, 2009b = DOMINGO, Josep M[aria]. «Renaixença: el mot i la idea». *Anuari Verdaguier*, 17 (2009 [2011]), p. 215-234.
- Domingo, 2011 = DOMINGO, Josep M[aria]. «Barcelona i els Jocs Florals, 1859. Literatura. modernització urbana i representació col·lectiva». A: DOMINGO, Josep M. (ed.), *Barcelona i els Jocs Florals, 1859: Modernització i romanticisme*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2011, p. 39-76.
- Domingo, 2013a = DOMINGO, Josep M[aria]. «Sobre la Renaixença». *L'Avenç*, 390 (maig 2013), p. 26-35.
- Domingo, 2013b = DOMINGO, Josep M[aria]. «Joaquim Rubió i Ors. Usos del Romanticisme». A: BACARDÍ, Montserrat; FOGUET; Francesc; GALLÉN, Enric (ed.). *La literatura catalana contemporània: intertextos, influències i relacions*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Llengua i Literatura: Universitat Autònoma de Barcelona, 2013, p. 81-103.
- Domingo, 2018 = DOMINGO, Josep M[aria]. «Renaixença i literatura catalana, 1859-1893». A: BROCH, Àlex (dir.). *Història de la literatura catalana*. Vol. V [= CASSANY, Enric; DOMINGO, Josep M. (dir.). *Literatura contemporània (I): El Vuit-cents*]. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Editorial Barcino, 2016, p. 153-198.
- Elias, 1895 = ELÍAS DE MOLINS, Antonio. *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas cata-*

- lanes del siglo XIX: Apuntes y datos*. Vol. II. Barcelona: Imprenta de Calzada, 1895.
- Estelrich, 1934 = ESTELRICH, Joan. *Fènix o l'esperit de la Renaixença*. Barcelona: Biblioteca Catalana d'Autors Independents, 1934.
- Ferran, 1861 = FERRAN Y DE DUMONT, Andreu de. *Discurs llegit en la tarde del dia 11 de juny de 1861 per lo senyor ... en lo acte solemne de la distribució dels premis de la gran reunió agrícola de Manresa*. Manresa: Imprenta de Andreu Abadal, 1861.
- Ferrando, 2006 = FERRANDO, Antoni. «Percepció i institucionalització de la norma lingüística entre els valencians: panorama històric (1238-1976)». A: FERRANDO, Antoni; NICOLÁS, Miquel (ed.). *La configuració social de la norma lingüística a l'Europa llatina*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2006, p. 189-251.
- Ferrer, 1987 = FERRER, Antoni-Lluc. *La patrie imaginaire*. Ais de Provença: Université de Provence, 1987. 2 vol.
- Feu, 1863 = FEU, José Leopoldo. «Datos y apuntes para la historia de la moderna literatura catalana». *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, II (1868), p. 457-504. [El discurs és de 1863]
- Fontana, 1988 = FONTANA, Josep. *La fi de l'antic règim i la industrialització (1787-1868)*. [= VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Vol. V.] Barcelona: Edicions 62, 1988.
- Fradera, 1985 = FRADERA, Josep M. «El vigatanisme en la transformació de les tradicions polítiques i culturals de la Catalunya muntanyesa (1865-1900)». A: REMISA, Maties. *Els orígens del catalanisme conservador i 'La Veu del Montserrat', 1878-1900*. Vic: Eumo, 1985, p. 19-52.
- Fradera, 1992 = FRADERA, Josep M. *Cultura nacional en una societat dividida*. Barcelona: Curial, 1992.
- Freixes, 2012 = FREIXES, Andreu. «Les corts d'amor en la gènesi del projecte floralesc. La redescoberta del certamen medieval». A: DOMINGO, Josep M[aria] (ed.). *Joc literari i estratègies de representació. 150 anys dels Jocs Florals de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012, p. 81-124.
- Ginebra, 1988 = GINEBRA I SERRABOU, Jordi. *Antoni de Bofarull i la Renaixença*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1988.
- Ginebra, 1996 = GINEBRA, Jordi. «Antoni de Bofarull: literatura, llengua i societat». A: ANGUERA, Pere [et al.]. *Sis estudis sobre Antoni de Bofarull*. Reus: Edicions del Centre de Lectura, 1996, p. 57-77.
- Ginebra, 1999 = GINEBRA, Jordi. «Problemes de la història social de la llengua dels segles XIX i XX». *Caplletra* (tardor 1999), p. 13-21.
- Ginebra, 2003 = GINEBRA, Jordi. «La Renaixença des del punt de vista de la història social de la llengua». A: CABRÉ, Rosa [et al.] (ed.). *Professor Joaquim Mo-*
- las: Memòria, escriptura, història*. Vol. II. Barcelona: Publicacions [de la] Universitat de Barcelona, 2003, p. 513-534.
- Guarner, 1985 = Guarner, Lluís. *La Renaixença valenciana i Teodor Llorente*. Barcelona: Edicions 62, 1985.
- Hina, 1986 = HINA, Horst. *Castilla y Cataluña en el debate cultural 1714-1939: Historia de las relaciones ideológicas catalano-castellanas*. Barcelona: Península, 1986.
- Jardí, 1960 = JARDÍ, Enric. *Antoni Puigblanch: Els precedents de la Renaixença*. Barcelona: Aedos, 1960.
- Jorba, 1986 = JORBA, Manuel. «La Renaixença». A: MOLAS, Joaquim (dir.). *Història de la literatura catalana*. Vol. VII. Barcelona: Ariel, 1986, p. 9-39.
- Jorba, 1989a = JORBA, Manuel. *L'obra crítica i erudita de Manuel Milà i Fontanals*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.
- Jorba, 1989b = JORBA, Manuel. «La polèmica de l'origen felibre o autòcton de la Renaixença». A: BADIA I MARGARIT, Antoni M.; CAMPRUBÍ, Michel (ed.). *Actes del Vuitè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 343-363.
- Jorba, 1994 = JORBA, Manuel. «Literatura, llengua i Renaixença. Models literaris i influències culturals». A: GABRIEL, Pere (dir.). *Història de la cultura catalana*. Vol. V: *Naturalisme, positivisme i catalanisme 1860-1890*. Barcelona: Edicions 62, 1994, p. 55-114.
- Jorba, 1995 = JORBA, Manuel. «Literatura, llengua i Renaixença: la renovació romàntica». A: GABRIEL, Pere (dir.). *Història de la cultura catalana*. Vol. IV: *Romanticisme i Renaixença 1800-1860*. Barcelona: Edicions 62, 1995, p. 77-132.
- Jorba, 1997 = JORBA, Manuel. «La Renaixença». A: RIQUER I PERMANYER, Borja de (dir.). *Història: Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. VI: *La gran transformació 1790-1860*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 354-355.
- Jorba, 1998 = JORBA, Manuel. «Els corrents provincialistes i la Renaixença». A: MANINCHEDDA, Paolo (ed.). *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo*. Vol. II. Càller: Cooperativa Universitaria Editrice Cagliari, 1998, p. 92-113.
- Jorba, 1999 = JORBA, Manuel. «Romanticisme i Renaixença». A: FONTBONA, Francesc; JORBA, Manuel (ed.). *El Romanticisme a Catalunya 1820-1874*. Barcelona: Generalitat de Catalunya: Pòrtic, 1999.
- Jorba, 2013 = JORBA, Manuel. *A propòsit de la primeríssima recepció de 'La pàtria' d'Aribau (1833-1859)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2013.

- Jordán, 1912 = JORDÁN DE URRÍES Y AZARA, José. *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública de ...* [= Rubió y Ors como poeta castellano]. Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1912, p. 1-54.
- Llorens, 1980 = LLORENS I JORDANA, Rodolf. *Josep Ro-breño: El nou concepte de Renaixença*. Barcelona: Ariel, 1980.
- Lluch, 1980 = LLUCH, Ernest. «Jaume Caresmar i «El discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña»». *Recerques*, 10 (1980), p. 177-181.
- Lluch, 1996 = LLUCH, Ernest. *La Catalunya vençuda del segle XVIII*. Barcelona: Edicions 62, 1996.
- Marfany, 1989 = MARFANY, Joan-Lluís. «Antoni-Lluch Ferrer, *La patrie*». *Bulletin of Hispanic Studies*, 66 (1989), p. 306-308. [Ressenya]
- Marfany, 1992 = MARFANY, Joan-Lluís. «Mitologia de la Renaixença i mitologia nacionalista». *L'Avenç*, 164 (novembre 1992), p. 26-29.
- Marfany, 2000 = MARFANY, Joan-Lluís. «Per una història de la literatura que ho sigui de debò». *Els Marges*, 68 (desembre de 2000), p. 5-12.
- Marfany, 2001 = MARFANY, Joan-Lluís. «Víctor Balaguer i els Jocs Florals». *L'Avenç*, 262 (octubre 2001), p. 63-68.
- Marfany, 2002 = MARFANY, Joan-Lluís. «Renaixença literària i decadència lingüística». *Barcelona: Quaderns d'Història*, 6 (2002), p. 139-152.
- Marfany, 2003 = MARFANY, Joan-Lluís. «En pro d'una revisió radical de la Renaixença». A: CABRÉ, Rosa [et al.] (ed.). *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*. Vol. II. Barcelona: Publicacions [de la] Universitat de Barcelona, 2003, p. 635-656.
- Marfany, 2004 = MARFANY, Joan-Lluís. «Observacions metodològiques sobre la història de la diglòssia a Catalunya. A propòsit d'alguns treballs recents». *Els Marges*, 73 (primavera 2004), p. 39-59.
- Marfany, 2009 = MARFANY, Joan-Lluís. «“Catalanisme no es provincialisme”: nacionalisme espanyol, catalanitat i Renaixença». *Anuari Verdaguier*, 17 (2009), p. 373-390.
- Marfany, 2012a = MARFANY, Joan-Lluís. «*El Vapor*, Aribau i López Soler o al Cèsar el que és del Cèsar». *Els Marges*, 96 (hivern 2012), p. 16-45.
- Marfany, 2012b = MARFANY, Joan-Lluís. «El cercle madrileny d'Aribau i la vida literària a Catalunya: algunes dades més». *Els Marges*, 97 (primavera 2012), p. 108-113.
- Marfany, 2017 = MARFANY, Joan-Lluís. *Nacionalisme espanyol i catalanitat: Cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Edicions 62, 2017.
- Marfany, 2018 = MARFANY, Joan-Lluís. «La vida literària i la literatura catalana, de la crisi de l'Antic Règim a l'ordre liberal». A: BROCH, Àlex (dir.). *Història de la literatura catalana*. Vol. V [= CASANY, Enric; DOMINGO, Josep M. (dir.). *Literatura contemporània (I): El Vuit-cents*]. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Editorial Barcino, 2016, p. 17-62.
- Martel, 1992 = MARTEL, Felip. «Occitans i catalans: els avatars d'una germanor». *Estudis Universitaris Catalans*, xxvii [= *Actes del Colloqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*. Vol. I] (1992), p. 377-390.
- Mas, 1987 = MAS I VIVES, Joan. «Problemàtica de la Renaixença a Mallorca». *Randa*, 22 (1987), p. 39-62.
- Mas, 1999 = MAS I VIVES, Joan. «La cultura catalana entre el neoclassicisme i el romanticisme». A: PAREDES, Maria; SALORD, Josefina (ed.). *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la il·lustració al romanticisme*. Barcelona: Universitat de les Illes Balears: Institut Menorquí d'Estudis: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 9-31.
- Massot, 1985 = MASSOT I MUNTANER, Josep. *Els mallorquins i la llengua autòctona*. 2a ed. augmentada. Barcelona: Curial, 1985.
- Matheu, 1914-1915 = [MATHEU, Francesc]. [«Introducció» a] «Maria Josefa Massanés». *Lectura Popular*, vi ([1914-1915]), núm. 66.
- Matheu, 1916 = [MATHEU, Francesc]. [«Introducció» a] «Precursors». *Lectura Popular*, x ([1916]), núm. 158.
- Menéndez, 1889 = MENÉNDEZ Y PELAYO, M[arcelino]. «Prólogo». A: RUBIÓ Y ORS, Joaquim. *Lo Gayer del Llobregat: Poesías*. Vol. II: 1841-1858. Edició políglota. Barcelona: Estampa de Jaume Jepús y Roviralta, 1889, p. VII-XXIII.
- Mestres, 2000 = MESTRES, Albert. «Rubió i Ors i la Renaixença. Represa o ruptura». *Afers: Fulls de Recerca i Pensament*, 37 (2000), p. 641-654.
- Milà, 1859 = [MILÀ I FONTANALS, Manuel]. «Discurs del senyor President del Consistori». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1859*. Barcelona: Llibreria de Salvador Manero, 1859, p. 21-25.
- Milà, 1867 = MILÀ, Manel. «Anyorament». A: BRIZ, Francesc Pelay. *Calendari català del any 1867*. Barcelona: Llibreteria de Joan Roca y Bros, 1867, p. 100-102.
- Milà, 1883 = MILÀ I FONTANALS, Manel. «Discurs del senyor president del Consistori». A: *Jochs Florals de Barcelona: Any XXV de llur restauració: MDCCCLXXXIII*. Barcelona: Estampa de La Renaixença, 1883, p. 31-41.
- Milà, 1892 i 1893 = MILÀ Y FONTANALS, Manuel. *Obras completas del Dr. D. ... coleccionadas por el Dr. D. Marcelino Menéndez y Pelayo*. Vol. IV: *Opúsculos literarios: Primera serie*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguier, 1892, p. 174 i 442.

- Vol. V: *Opúsculos literarios: Segunda serie*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer, 1893.
- Miquel, 1935 = MIQUEL I VERGÉS, J[osep] M[aria]. «La filologia en la Renaixença». *La Publicitat* (18 agost - 28 desembre 1935). [Sèrie d'onze articles]
- Miquel, 1936 = MIQUEL I VERGÉS, J[osep] M[aria]. «Les activitats dels nostres iniciadors». *La Publicitat* (28 abril 1936), p. 2.
- Miquel, 1944 = MIQUEL I VERGÉS, Josep M[aria]. *Els primers romàntics dels països de llengua catalana*. Mèxic: Biblioteca Catalana, 1944.
- Miracle, 1952 = MIRACLE, Josep. *Verdaguer amb la lira i el calze*. Barcelona: Aymà, 1952.
- Miracle, 1960 = MIRACLE, Josep. *La restauració dels Jocs Florals*. Barcelona: Aymà, 1960.
- Miret, 1917-1921 = MIRET Y SANS, J[oaquim]. «Dos siglos de vida académica». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IX (1917-1920 [1921]), p. 10-32, 92-116, 168-193, 249-285 i 305-358.
- Miró, 1987-1988 = MIRÓ, Maria-Mercè. «La pre-renaixença vigatana». *Ausa*, XII, 118-119 (1987), p. 269-275; *Ausa*, XIII, 120 (1988), p. 47-60, i 121 (1988), p. 219-224.
- Molas, 1960 = MOLAS, Joaquim. «Els corrents literaris». A: SOLDEVILA, Ferran (dir.). *Un segle de vida catalana*. Vol. I. Barcelona: Alcides, 1960, p. 243-270 i 559-584.
- Molas, 1967 = MOLAS, Joaquim. «La renaixença catalana». *Serra d'Or*, IX (1967), p. 923.
- Molas, 1979 = MOLAS, Joaquim. «La cultura durant el segle XIX». A: *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Salvat, 1979, p. 177-191.
- Molas, 1984 = MOLAS, Joaquim. «La renaixença: una opció diversificada». [Full solt amb el resum de la comunicació presentada al Col·loqui Internacional sobre la Renaixença. Barcelona, 1984]
- Molas, 1986 = MOLAS, Joaquim; FÀBREGAS, Xavier; MASSOT, Josep. «La nova literatura popular: tradició i modernitat». A: MOLAS, Joaquim (dir.). *Història de la literatura catalana*. Vol. VIII. Barcelona: Ariel, 1986, p. 9-74.
- Molas, 1989 = MOLAS, Joaquim. «Pròleg». A: RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Il·lustració i Renaixença*. Barcelona: Generalitat de Catalunya: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 5-19.
- Molas, 2007 = MOLAS, Joaquim. «Reflexions per a una clausura». *Anuari Verdaguer*, 13 (2005 [2007]), p. 293-302.
- Moliné, 1913 = MOLINÉ Y BRASÉS, Ernest. *La primera vinticinquena dels Jocs Florals: Discursos llegits en la «Real Academia de Buenas Letras de Barcelona» en la recepció pública de D. ...* Barcelona: Estampa de la Casa Provincial de Caritat, 1913.
- Montoliu, 1922 = MONTOLIU, Manuel de. *Manual d'història crítica de la literatura catalana moderna: Primera part (1823-1900)*. Barcelona: Publicacions de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana: Editorial Pedagògica, 1922.
- Montoliu, 1936 = MONTOLIU, Manuel de. *Aribau i la Catalunya del seu temps*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1936.
- Muñoz, 2011 = MUÑOZ, Josep M[aria]. «Joan-Lluís Marfany historiador de la literatura», *L'Avenç*, 373 (novembre 2011), p. 12-24.
- Murgades, 1996 = MURGADES, Josep. «La Renaixença o l'inici d'una singular paradoxa». A: MURGADES, Josep. *Llengua i discriminació*. Barcelona: Curial, 1996, p. 136-139.
- Murgades, 2018 = MURGADES, Josep. «Marfany, Joan-Lluís: Nacionalisme espanyol i catalanitat. Cap a una revisió de la Renaixença», Barcelona: Edicions 62, 2017». *Llengua & Literatura*, 28 (2018), p. 162-167. [Ressenya]
- Nicolau, 1927 = NICOLAU D'OLWER, L[luís]. *Resum de literatura catalana*. Barcelona: Editorial Barcino, 1927.
- Nicolau, 1928 = NICOLAU D'OLWER, Lluís. «Introducció». A: CABOT, Just. *Els iniciadors de la Renaixença*. Vol. I: *La poesia*. Barcelona: Editorial Barcino, 1928, p. 5-11.
- Obrador, 1905 = OBRADOR Y BENNÀSSAR, M[ateu]. *La nostra arqueologia literaria*. Palma: Impr. de les Filles de J. Colomar, 1905.
- Pagano, 1904 = PAGANO, José León. *Al través de la España literaria*. Vol. I. Barcelona: Casa Editorial Maucci, [1904].
- Panyella, 2004 = PANYELLA, Ramon. «Aproximació a la trajectòria cultural de Francesc Pelai Briz (I). Els inicis literaris». *Revista de Catalunya*, 191 (2004), p. 115-127.
- Pers, 1850 = PERS Y RAMONA, Magin. *Bosquejo histórico de la lengua y literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días*. Barcelona: Imprenta de J. Tauló, 1850.
- Pers, 1857 = PERS Y RAMONA, Magin. *Historia de la lengua y de la literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días*. Barcelona: Imprenta de José Tauló, 1857.
- Pers, 1862 = PERS I RAMONA, [Magin]. «Literatura. Muestras inéditas de poesía catalana del siglo XVIII», *Revista de Cataluña*, II (1862), p. 214-226.
- Pi, 1979 = PI DE CABANYES, Oriol. *Literatura: La Renaixença*. Barcelona: Dopesa, 1979.
- Pinyol, 2014 = [PINYOL, Ramon]. «Verdaguer i el carlisme. Notes aproximatives». *eHumanista/IVITRA*, 5 (2014), p. 110-119.
- Poblet, 1980 = POBLET, Josep M. *Josep Robrenyo: Comediant, escriptor i revolucionari (1783-1838)*. Barcelona: Millà, 1980.
- Puigblanch, 1811 = NATANAEL JOMTOB [= PUIGBLANCH, Antoni]. *La Inquisición sin máscara*. Cadis: Imprenta de Don Josef Niel, 1811.

- Rafanell, 2000 = RAFANELL, August. *El català modern*. Barcelona: Empúries, 2000.
- Rafanell, 2006 = RAFANELL, August. *La illusió occitana*. Barcelona: Quaderns Crema, 2006. 2 vol.
- Roca, 1858 = [ROCA I CORNET, Joaquim]. «Noticia del Sr. D. Manuel de Cabanyes y de sus producciones, y algunos juicios críticos acerca de las mismas». A: CABANYES, Manuel de. *Producciones escogidas de D. ...* Barcelona: Librería de Joaquín Verdaguier, 1858, p. 1-13.
- Roca, 1868 = R[OCA] Y R[OCA], J[oseph]. «Los certámenes». *Lo Gay Saber*, 16 (15 octubre 1868), p. 121-122.
- Roca, 1886 = P. del O. [= ROCA I ROCA, Josep Maria]. «Lo Canigó y en Verdaguier». *La Esquella de la Torratxa*, 366 (16 gener 1886), p. 9-10.
- Roca, 2007 = ROCA RICART, Rafael. *Teodor Llorente i la Renaixença valenciana*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2007.
- Roca, 2012 = ROCA RICART, Rafael. «Valencians als Jocs Florals de Barcelona (1862-1893)». A: DOMINGO, Josep M[aria] (ed.). *Joc literari i estratègies de representació. 150 anys dels Jocs Florals de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012, p. 199-247.
- Roca, 2017 = ROCA VERNET, Jordi. «La Renaixença, els processos de nacionalització i la regionalització de la nació a debat». *Cercles: Revista d'Història Cultural*, 20 (2017), p. 209-230.
- Rossich, 1990 = ROSSICH, Albert. «La literatura catalana entre el barroc i el romanticisme». *Caplletra*, 9 (tardor 1990), p. 35-57.
- Rossich, 1994 = ROSSICH, Albert. «Decadència i Renaixença: una visió programàtica de la literatura catalana. [(]La literatura del XVI i del XVII vista des de la Renaixença[)]». *Estudis Universitaris Catalans*, xxviii [= *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*. Vol. II] (1994), p. 33-50.
- Rossich, 1996 = ROSSICH, Albert. «Les arrels literàries de Verdaguier». *Ausa*, xvii, 136 (1996), p. 39-60.
- Rossich, 2003 = ROSSICH, Albert. «Sobre unes poesies de 1837 (amb una addenda)». A: CABRÉ, Rosa [et al.] (ed.). *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*. Vol. II. Barcelona: Publicacions [de la] Universitat de Barcelona, 2003, p. 895-903.
- Rossich, 2006 = ROSSICH, Albert. «Els certàmens: de la Gaia Ciència als Jocs Florals». A: MARTÍ, Sadurní (coord.); CABRÉ, Miriam; FELIU, Francesc; IGLÉSIAS, Narcís; PRATS, David (ed.). *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de Girona, 9-12 de setembre de 2003*. Vol. I. Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 63-90.
- Rossich, 2007 = ROSSICH, Albert. «Segimon Comas i Vilar, acadèmic i preceptista». A: MIRALLES, Eulàlia; SOLERVICENS, Josep [et al.] (ed.). *El (re)descobrimient de l'edat moderna: Estudis en homenatge a Eulàlia Duran*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Universitat de Barcelona, 2007, p. 431-461.
- Rossich, 2010 = ROSSICH, Albert. «Panoràmica de la literatura catalana moderna». A: MIRALLES, Eulàlia (ed.). *Del Cinccents al Setcents: Tres-cents anys de literatura catalana*. Bellcaire d'Empordà: Vitella, 2010, p. 15-109.
- Rossich, 2013 = ROSSICH, Albert. «Els papers de la Societat Pírica. Una troballa il·luminadora». *L'Avenç*, 391 (juny 2013), p. 24-35.
- Rossich, 2014 = ROSSICH, Albert. «La llengua catalana després del decret de Nova Planta». A: ALCOBERRO, Agustí (dir.). *Catalunya 1714-2014: La pervivència de la nació*. Barcelona: Ara Llibres: Generalitat de Catalunya, 2014, p. 148-173.
- Rossich, 2016 = ROSSICH, Albert. «Les actituds davant la política lingüística de la monarquia borbònica». A: PUIG I OLIVER, Jaume de (ed.). *1714*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2016, p. 157-168.
- Rossich, 2018 = ROSSICH, Albert. «Llengua i dialecte al teatre català de l'edat moderna». A: PÉREZ SALDANYA, Manuel; ROCA, Rafael (ed.). *Del manuscrit a la paraula digital: Estudis de llengua i literatura catalanes / From Manuscript to Digital Word: Studies of Catalan Language and Literature*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2018, p. 94-111.
- Rubió, 1859 = RUBIÓ Y ORS, Joaquín. «Juegos Florales». *El Arte*, 3 (1 maig 1859), p. 4-10.
- Rubió, 1861 = RUBIÓ Y ORS, Joaquim. «Discurs del senyor don ..., altre dels mantenedors». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1861*. Barcelona: Llibreria de Salvador Manero, 1861, p. 179-182.
- Rubió, 1877 = RUBIÓ Y ORS, Joaquín. «Breve reseña del actual Renacimiento de la lengua y literatura catalanas. ¿Débese á la influencia de los modernos trovadores provenzales? Memoria escrita para la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona y leída en sus sesiones de los días 3 y 17 de febrero de 1877». A: *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Vol. III (1880), p. 141-238 [Traducció francesa, apareguda anteriorment: RUBIÓ Y ORS, Joaquín. *La littérature catalane: Étude traduite de l'espagnol el précédée d'un aperçu sur la littérature provençale par Charles Boy*. Lió: Chateaufort: Libraire Antiquaire, 1879]
- Rubió, 1887 = RUBIÓ Y ORS, Joaquín. *Noticia de la vida y escritos de D. Manuel Milá y Fontanals*. Barcelona: Imprenta de Jaime Jepús Roviralta, 1887.
- Rubió, 1902 = RUBIÓ Y LLUCH, Antoni. «Prólech». A: RUBIÓ Y ORS, Joaquim. *Lo Gayter del Llobregat*:

- Poesías*. Vol. IV: 1839-1895. Edició políglota. Barcelona: Estampa de Francisco X. Altés, 1902, p. v-LXIV. [Un fragment d'aquest pròleg va aparèixer abans en forma d'article: «Observacions sobre'ls orígens del nostre renaixement literari». *Juventut*, 99 (1902), p. 5-7 (= Rubió, 1902, p. VIII-XV)]
- Rubió, 1930 = RUBIÓ Y LLUCH, Antonio. «Del nombre y de la unidad literaria de la lengua catalana». A: *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública del Sr. D. ...* Barcelona: Imprenta de Ángel Ortega, 1930.
- Rubió, 1962 = RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. «La Renaixença». A: ABADAL, Ramon d'. [et al.]. *Moments crucials de la història de Catalunya*. Barcelona: Vicens-Vives, 1962, p. 287-327.
- Rubió, 1986 = RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*. Vol. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.
- Rubió, 1989 = RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Il·lustració i Renaixença*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.
- Ruiz Calonja, 1954 = RUIZ I CALONJA, Joan. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Teide, 1954.
- Sagarra, 1954 = SAGARRA, Josep M.^a de. «Introducció». A: SALTOR, Octavi. *Antologia dels Jocs Florals*. Barcelona: Selecta, 1954, p. 9-13.
- Sanchis, 1968 = SANCHIS GUARNER, M[anuel]. *La Renaixença al País Valencià*. Barcelona: Edicions 62, 1968.
- Sanchis, 1980 = SANCHIS GUARNER, Manuel. *Els inicis del teatre valencià modern 1845-1874*. València: Universitat de València. Institut de Filologia Valenciana, 1980.
- Serrabassa, 2017 = SERRABASSA I PUNTÍ, Pol. *La Renaixença literària a Vic: dels orígens a la consolidació*. Tesi doctoral. Vic: Universitat de Vic, 2017.
- Simbor, 1980 = SIMBOR ROIG, Vicent. *Els orígens de la Renaixença valenciana*. València: Universitat de València, 1980.
- Simbor, 1987 = SIMBOR, Vicent. «El primer romanticisme valencià i l'origen de la Renaixença». A: ALEMANY, Rafael (ed.). *Estudis de literatura catalana al País Valencià*. Benidorm: Ajuntament de Benidorm: Universitat d'Alacant, 1987, p. 75-97.
- Soldevila, 1925 = SOLDEVILA, Ferran. «Els factors nous en l'origen de la Renaixença catalana». *Revista de Catalunya*, 18 (desembre 1925), p. 569-579.
- Soldevila, 1926 = SOLDEVILA, Ferran. «El Romanticisme i el començament de la renaixença literària catalana». *Revista de Catalunya*, 19 (gener 1926), p. 10-21.
- Sunyer, 1996 = SUNYER, Magí. «La llengua catalana, del col·loquialisme a l'alta cultura». A: RIQUER I PERMANYER, Borja de (dir.), *Història: Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. VII: *La consolidació del món burgès 1860-1900*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 282-295.
- Sunyer, 2015 = SUNYER, Magí. «La Renaixença, una paradoxa en tres actes i un pròleg». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 26 (2015), p. 95-114.
- Tarín-Iglesias, 1947 = TARÍN-IGLESIAS, José. «Milá y Fontanals y los Juegos Florales». A: *Juegos Florales de San Feliu de Codinas organizados por la Peña Deportiva*. [Barcelona:] Horta, 1947, p. 151-159.
- Tarrats, 1868 = TARRATS DE EIXALÀ, J. M. «Literatura catalana». *La América*, XII, núm. 3 (13 febrer 1868), p. 10-11.
- Tasis, 1967 = TASIS, Rafael. *La Renaixença catalana*. Barcelona: Bruguera, 1967.
- Tayadella, 1983 = TAYADELLA, Antònia (ed.). *Els cent-cinquanta anys de la Renaixença*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1983.
- Thos, 1862 = THOS Y CODINA, Terenci. «Restauració dels Jochs Florals de Barcelona». *Revista de Catalunya*, 1 (1862), p. 254-262.
- Tomàs 1977a = TOMÀS, Margalida. «Marià Aguiló i els Jocs Florals de Barcelona, 1859-1875 (I)». *Randa*, 5 (1977), p. 136-162.
- Tomàs 1977b = TOMÀS, Margalida. «Marià Aguiló i els Jocs Florals de Barcelona, 1859-1875 (II)». *Randa*, 6 (1977), p. 118-151.
- Tomàs, 1979 = TOMÀS, Margalida. «Notes sobre la Renaixença i els seus orígens». *Recerques*, 9 (1979), p. 133-153.
- Tomàs, 1985 = TOMÀS, Margalida. «La Renaixença». A: PRADO, Joan Manuel; VALLVERDÚ, Francesc (dir.). *Història de la literatura catalana*. Vol. I i IV. Barcelona: Edicions 62: Orbis, 1985, p. 213-224 i 49-50.
- Tomàs, 1992 = TOMÀS, Margalida. *La Jove Catalunya: Antologia*. Barcelona: La Magrana: Diputació de Barcelona, 1992.
- Tomàs, 2012 = TOMÀS, Margalida. «Els Jocs Florals de Barcelona i la literatura mallorquina del segle XIX». A: DOMINGO, Josep M[aria] (ed.). *Joc literari i estratègies de representació. 150 anys dels Jocs Florals de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012, p. 249-288.
- Tomàs, 2018 = TOMÀS, Margalida. *L'Acadèmia de Bones Lletres als anys cinquanta del segle XIX*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2018, p. 1-81.
- Torrents, 1995 = TORRENTS, Ricard. *Verdaguer. Estudis i aproximacions*. Vic: Eumo, 1995.
- Tubino, 1880 = TUBINO, Francisco M. *Historia del Renacimiento literario, contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia*. Madrid: Imprenta y Fundicion de M. Tello, 1880 [1879-1881].
- Vicens, 1858 = VICENS I VIVES, Jaume; LLORENS, Montserrat. *Industrials i polítics del segle XIX*. 2a ed. Barcelona: Vicens-Vives, 1972 [1a ed.: VICENS I

VIVES, Jaume. *Els catalans en el segle XIX*. Barcelona: Teide, 1958]

Vidal, 1864 = CAYETANO, Vidal. «A mon estimat amic Guillem Fortesa, parlantli del renaixement de las lletres catalanas». A: BRIZ, Francesch Pelayo.

Calendari catalá del any 1865. Barcelona: Llibreria de Estanislao Ferrando Roca, 1864, p. 67-78.

Yxart, 1889 = YXART, J[osé]. *El año pasado: Letras y artes en Barcelona*. Barcelona: Librería Española de López, 1889.